

## Mantıku't-Tayr'da Mi'rac Yolculuğu

Mi'râj Journey in Mantıq al-Tayr

**Arş. Gör. Merve Dinçer Özbek**

Hakkari Üniversitesi  
İlahiyat Fakültesi  
Tasavvuf Bilim Dalı  
mervedincer@hakkari.edu.tr

Hakkari University  
Faculty of Theology  
Department of Sufism  
<https://orcid.org/0000-0002-8862-2263>  
<https://ror.org/00nddb461>

### Makale Bilgisi | Article Information

|                                       |                              |
|---------------------------------------|------------------------------|
| <b>Makale Türü   Article Types</b>    | Araştırma   Research Article |
| <b>Geliş Tarihi   Received</b>        | 23 Ekim   October 2024       |
| <b>Kabul Tarihi   Accepted</b>        | 15 Mart   March 2025         |
| <b>Yayın Tarihi   Published</b>       | 30 Haziran   June 2025       |
| <b>Yayın Sezonu   Pub Date Season</b> | Haziran   June               |
| <b>Sayı   Issue</b>                   | 55                           |
| <b>Sayfa   Pages</b>                  | 145-187                      |

### Atıf | Cite as

Dinçer Özbek, Merve. "Mantıku't-Tayr'da Mi'rac Yolculuğu". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 55 (Haziran 2025), 145-187.  
<https://doi.org/10.70951/tasavvufdergisi.1572723>

### İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.  
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

### Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi  
İstanbul Sabahattin Zaim University

### Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

### Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Merve Dinçer Özbek).

### Yapay Zeka Kullanımı | Use of Artificial Intelligence

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. | No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

### Öz

Tasavvufî eserlerde kuş sembolü ve kuş dili tabiri derin sırlı manalara işaret etmek için sıklıkla kullanılmıştır. Ferîdüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) yazdığı Mantıku't-Tayr (Kuş Dili) adlı kitapta tasavvufî sembolizmin görkemli örnekleri sunulmuştur. Eserde semboller aracılığı ile insanın Rabbine doğru olan manevi yolculuğu ve bu süreçte tecrübe ettiği haller detaylıca anlatılmıştır. Yolculuğun sonunda Rabbi ile yaşadığı özel an, fenâ hali, vahdetin idraki ve akabinde bekâ hali ile geri dönüş görselleştirilerek ifade edilmiştir. Bu makalenin amacı Mantıku't-Tayr'da sembollerin çözümünü yapmak suretiyle mi'racı incelemektir. Makalede öncelikle Mantıku't-Tayr'ın hikâye akışına yer verilerek, mi'rac konusuna zemin hazırlanmıştır. Ardından kuş sembolü incelenmiş, hikâyede geçen kuşların temsil ettiği manalar ele alınmıştır. Bu bağlamda hikâyenin mi'racı betimleyen sembolik bir anlatı olması üzerinde durulmuştur. İslam tarihinde mi'rac denilince akla ilk gelen Hz. Muhammed'in mi'racıdır. Velilerden ise mi'racı çıktığını ilk söyleyen Bâyezîd-i Bistâmî'dir (ö. 234/848 [?]). Ayrıca Bâyezîd, Attâr'ın hayranlık duyduğu sûfilerden biridir. Bu nedenle hikâyedeki yolculuk ile Hz. Peygamber'in ve Bâyezîd'in mi'racları arasında benzerlikler belirlenmiştir. Bunun yanında farklılıklara da temas edilmiştir. Böylece Mantıku't-Tayr'ın simgesel yükseliş öyküsü, yaşanmış mi'rac örnekleri aracılığıyla çözümlenmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Tasavvuf, Ferîdüddîn Attâr, Mantıku't-Tayr, Mi'rac, Kuş sembolü.

### Abstract

In Sufi works, the symbol of the bird and the term language of the birds are frequently used to indicate deep secret meanings. In the book Mantıq al-Tayr (The Language of the Birds) written by Farid al-Din 'Aṭṭār (d. 618/1221), magnificent examples of Sufi symbolism are presented. In the work, the spiritual journey of man towards his Lord and the states he experiences in this process are described in detail through symbols. The aim of this article is to review mi'raj by analyzing the symbols in Mantıq al-Tayr. In the article, firstly, the story flow of Mantıq al-Tayr is given and the ground is prepared for the subject of mi'raj. Then the bird symbol is analyzed and the meanings represented by the birds in the story are discussed. In this context, it is dwelled on that the story is a symbolic narrative depicting the mi'raj. In Islamic history, the first thing that comes to mind when it comes to mi'raj is the mi'raj of Prophet Muhammad. On the other hand, Bāyazid Bisṭāmī is the first of the sufis to say that he ascended the mi'raj. Bāyazid is also one of the Sufis whom Aṭṭār admires. For this reason, similarities were identified between the journey in the story and the mi'raj of the Prophet and Bāyazid. In addition, differences were also touched upon. Thus, the symbolic ascension story of Mantıq al-Tayr is analyzed through the examples of mi'raj.

**Keywords:** Sufism, Farid al-Din 'Aṭṭār, Mantıq al-Tayr, Mi'raj, Bird symbol.

## رحلة المعراج في منطق الطير

### الملخص

في الأعمال الصوفية، كثيراً ما يستخدم رمز الطير ومصطلح منطق الطير للإشارة إلى معان سرية عميقة. ففي كتاب "منطق الطير" الذي ألفه فريد الدين عطار (ت 618/1221) أمثلة رائعة للرمزية الصوفية. في هذا العمل، يتم وصف رحلة الإنسان الروحية نحو ربه والحالات التي يمر بها في هذه العملية بالتفصيل من خلال الرموز. ويتم التعبير عن اللحظة الخاصة مع ربه التي يختبرها في نهاية الرحلة، وحالة الفناء، وإدراك الوحدة ثم العودة بحالة البقاء، عن طريق التصور. الهدف من هذا المقال هو تحليل المعراج من خلال تحليل الرموز في كتاب "منطق الطير". في المقال، بداية يتم تمهيد الطريق لموضوع المعراج من خلال إعطاء تدفق قصة "منطق الطير". ثم يتم تحليل رمز الطير ومناقشة المعاني التي تمثلها الطيور في القصة. وفي هذا السياق، يتم التفسير على أن القصة عبارة عن سرد رمزي بصور المعراج. في التاريخ الإسلامي، أول ما يتبادر إلى الذهن عندما يتعلق الأمر بالمعراج هو معراج النبي محمد صلى الله عليه وسلم. ومن ناحية أخرى، فإن بايزيد بسطامي يعد أول ولي قال أنه أسري به إلى المعراج. إلى جانب ذلك، فإن بايزيد من الصوفية الذين أعجب بهم عطار. ولهذا السبب، تم تحديد أوجه التشابه بين رحلة معراج النبي صلى الله عليه وسلم ومعراج بايزيد. بالإضافة إلى ذلك، تم التطرق إلى الاختلافات. وهكذا، تم تحليل قصة العروج الرمزي لمنطق الطير من خلال أمثلة المعراج.

الكلمات المفتاحية: تصوف، فريد الدين عطار، منطق الطير، معراج، رمز الطير.

## Giriş

Feridüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) kaleme aldığı *Mantiku't-Tayr* (Kuş Dili) isimli Farsça kitap<sup>1</sup>, tasavvuf literatürünün önemli eserlerinden biridir. Attâr burada Hakiki Maşuk'a olan özlem ve arzunun tetiklediği içsel yolculuğu, başından sonuna kadar karşılaşılan bütün zorlukları ve vahdetin deneyimlendiği vuslatı kuş temsilini kullanarak sembolik bir dil ile anlatmıştır.

Tasavvuf tarihinde kuş dili<sup>2</sup> olarak bilinen ve kuş sembolizmi aracılığıyla kaleme alınan eserler genellikle vahdet anlayışını dile getirmiştir.<sup>3</sup> Vahdet yüksek manevî bir hakikat olduğundan; tasavvuf ehli, bu konuda ilmi ve tecrübesi yeterli olmayanların yanlış anlamasına mâni olmak istemiştir. Bu nedenle kelimelerin ilk ve zâhirî anlamlarının kullanıldığı dil yerine, asıl manaya işaret eden sembol dilini kullanmışlardır.<sup>4</sup> Sembol olarak kuşun başka hayvanlara tercih edilmesinin nedenleri arasında kuşların hayvanlar âleminin göksel üyeleri sayılması, özgürce uçuşması, görünümünün görkemli renk ve dokularla bezenmiş olması, seslerinin yani dillerinin latif, ritimli ve ezgisel olması gibi özellikler taşıması zikredilebilir. Ayrıca kuş, farklı din ve

- 1 Makalede *Mantiku't-Tayr* eserinin Abdülbâki Gölpinarlı'nın tercüme ettiği MEB Yayınları tarafından basılan iki ciltlik nüshası esas alınmıştır. bk. Feridüddin-i Attâr, *Mantik al-Tayr*, çev. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990-1991), 1-2. Bunun yanında Mustafa Çiçekler'in çevirdiği Kaknüs Yayınları tarafından basılan tercüme de başvurulmuştur. bk. Feridü'd-din Attâr, *Mantiku't-Tayr*, çev. Mustafa Çiçekler (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006). Bu çevirilerde açık ve anlaşılır olmayan bazı kısımları mukayese etmek için ise Kırkambar Yayınları tarafından basılan çeviriye ve Osmanlı Türkçesi tercümesine bakılmıştır. bk. Feridüddin Attâr, *Mantiku't-Tayr*, çev. Yaşar Keçeci (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998); Feridüddin Attâr, *Mantiku't-Tayr (Mantiku'l-Esrâr)*, çev. Fedâi Dede, haz. Muhammed Ali el-Vasfi (İstanbul: Necib Efendi Matbaası (Taş baskı), 1274/1857). Nüshanın Mevlevî Fedâi Dede'ye nispeti konusunda bk. Güler Doğan Averbek, "Fedâyî Mehmed Dede, Mantik-ı Esrâr Adlı Manzum Mantiku't-Tayr Tercümesi ve Otofraf Nüshası", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 6/3 (2017), 1490-1506.
- 2 Kuşdili ibaresi Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'ın "Ey insanlar, bize kuşdili öğretildi ve her şeyden verildi." ifadesinde zikredilir. bk. en-Neml 27/16.
- 3 Sâfi Arpaguş, "Tasavvufta "Mantiku't-tayr", Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve Kuşdili Tasavvuru", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/2 (2005), 121.
- 4 "Ey Câmî, sus ki sır-ı vahdet kuş dilidir. Bu esrârı anlamak Süleyman'dan gayrisine lâyük değildir." bk. Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 3/256.

mitolojilerde sembolik olarak “can”ı veya “ruh”u temsil eder.<sup>5</sup> Ruh ile kuş arasında geleneksel bir ilişkiden söz edilir ve ruhun sırrı dili “kuş dili” olarak anılır.<sup>6</sup> Bu bağlamda tasavvuf ehli birtakım yüce manalara, kuş sembolü ile sanatsal bir şekilde işaret etmiştir.

Kuş sembolünün ve kuş dili tabirinin kullanıldığı tek eser Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ı değildir. Ondan yaklaşık iki asır önce İbn Sînâ (ö. 428/1037) *Risâletu't-Tayr*'ı, bir asır önce Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) *Risâletu't-Tuyûr*'u<sup>8</sup> kaleme almıştır. Bu iki risale kuşların padişahı görmek üzere yola koyulması ve onunla görüşmesini konu edinmiştir. Bu hikâyelerde kuş ruhun, padişah Cenab-ı Hakk'ın sembolüdür. Bu açıdan iki risalenin ruhsal mi'racı öykü şeklinde anlattığı söylenebilir. Attâr ile aynı asırda yaşayan İbn Arabî (ö. 638/1240) *İttihâdü'l-Kevnî*<sup>9</sup> isimli risalesinde manevi bir mi'racı sembolik tarzda hikâye etmiştir. Burada mi'rac eden kişiye Kartal, Gerdanlıklı Güvercin, Anka ve Karga sembolleri aracılığıyla varlığın mertebeleri ve açığa çıkması ile ilgili sırlı bilgiler vermiştir. Necm-i Râzî (ö. 654/1256) ise *Risâletu't-Tuyûr*<sup>10</sup> isminde bir risâle yazmıştır. Bu risalede yolculuk teması olmakla beraber mi'rac olgusu belirgin değildir. Bunların yanında Şihâbüddîn Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191) insan-ı kâmile dönüşme sürecini kuş sembolizmini kullandığı kısa bir hikâyede anlatmıştır.<sup>11</sup>

5 Kuşun ruhu temsil etmesi pek çok ilkel dinde görülür. Buna mukabil günümüzde halen ülkemizde biri vefat ettiği vakit “can kuşu uçtu” tabiri kullanılır. bk. Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2001), 323.

6 Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 443.

7 Risâlenin tercümesi için bk. İbn Sînâ, “Kuşların Öyküsü Risâletu't-Tayr”, çev. Derya Örs, *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 123-128.

8 Risâlenin tercümesi ve Ahmed el-Gazzâlî'ye aidiyeti hakkında bilgi için bk. İbn Sina vd., *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*, 191-200.

9 Risâlenin tercümesi için bk. İbn Arabî, *Nurlar Risâlesi [İttihâdü'l-Kevnî]*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 67-93.

10 Risâlenin tercümesi için bk. Necm-i Râzî, “Risâletu't-Tuyûr”, çev. Derya Örs, *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*, 211-225.

11 Bu hikâyede Hüdhüd kuşunun bahar mevsiminde Kaf dağına göç etmeye karar vermesi akabinde Kaf dağının gölgesinin üzerine geldiği ve Hüdhüd'ün bin yıllık bir süre içerisinde Anka kuşuna dönüşmesi anlatılır. bk. Şehabeddin Sühreverdî, *Cebrâil'in Kanat Sesi*, çev. Sedat Baran (İstanbul: Süfi Kitap, 2020), 41-56.

Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ı kendinden önce yazılan eserlerden izler bulundurmakla beraber eserin geniş hacmi ve derinliği, durum ve olayların ayrıntılı betimlemeleri ve karakterlerin çeşitliliği bakımından onlardan ayrışır. İbn Sina ruhun bedene ait zincirlerden özgürleşmesi üzerinde dururken, Ahmed el-Gazzâlî hakikati arayan sâlikin zorluk ve çaresizlikler karşısında ilâhî rahmete muhtaç oluşunun altını çizer. Attâr ise Hakk'a olan aşk ve şevki körükler. O'na doğru olan yolculuğa çıkma konusunda herkesi ikna etmeye çalışır. Odağı mi'racın zirvesini oluşturan vahdet deneyimine çevirir. Nefsten fenâ bularak bu tecrübeyi yaşamayı önemser ve özendirir.

Bazı araştırmacılara göre *Mantıku't-Tayr*'da mi'rac sembolik bir hikâye şeklinde anlatılır.<sup>12</sup> Bu anlayışa göre, kuşların yaptığı yolculuk seyr u sülûk ve mi'rac sürecini betimler. Yolculuğun hedefi, kendi varlığından geçip, gerçek ve tek Varlık olan Allah'a ulaşmaktır. Bu azametli tecrübenin somut bir tarzda ifade edilmesi güçtür. Ayrıca bu şekilde anlatılması yanlış anlamalara yol açabilir. *Mantıku't-Tayr*'da bu zorluk ve risk, insan olmayan karakterler içeren sembolik bir hikâye ile aşılmaktadır.

Bu makalede öncelikle *Mantıku't-Tayr* eserinin hikâye akışına yer verilmiştir. Kuş sembolizmi hakkında bilgi verilerek eserde bu sembolün temsil ettiği manalar ele alınmıştır. Sonrasında eserde zikredilen kuşlar ve onların işaret ettiği anlamlar insanın bütünlüğü göz önünde bulundurularak tespit edilmeye çalışılmıştır. Akabinde *Mantıku't-Tayr*'da mi'rac konusu üzerinde durulmuştur.

---

12 Suad el-Hakim, "Mukaddimetü'l-Muhakkik", *el-İsrâ ile'l-Makami'l-Esrâ ev Kitâbü'l-Mi'rac*, mlf: İbn Arabi (Beyrut: Dandara li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1988/1408), 29. Gerhard Böwering, "Mi'raj", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade (New York: Macmillan Publishing, 1986), 9/555. Schimmel, *İslâmın Mistik Boyutları*, 320. Annemarie Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri İslama Görüngübilimsel Yaklaşım*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 97-98. Ebu'l Alâ Afîfî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 124.

## 1. Mantıku't-Tayr Hikâyesinin Akışı

Hikâye on üç kuşa yönelik şairane hitap (selam), övgü ve tavsiye ile başlar. Bu kuşların on ikisi peygamber olan veya olma ihtimali bulunan kişiler ile ilişkilendirilir, on üçüncü kuş ise Hak'ta müstağrak olma ile ilgili ele alınır. Kuşlar hakkındaki övücü sözler onların hakikatlerine; akabindeki nasihat ifadeleri ise bu hakikatleri örten perdelerin kaldırılmasına yönelik olabilir. Kuşlar bu tavsiyelere uyarlarsa zikredilen şahıs ile ilgili mananın kendilerinde gerçekleşeceğine işaret edilir.<sup>13</sup>

**Tablo 1:** Selamlama/Hitap bahsinde zikredilen kuşlar ve ilişkili manaları

|   | Kuşun İsmi               | İlişkilendirildiği<br>Kâmil Mananın<br>Temsilcisi | İnsandaki<br>karşılığı <sup>14</sup> |
|---|--------------------------|---------------------------------------------------|--------------------------------------|
| 1 | Hüdhüd                   | Hz. Süleyman                                      | Sezgi, ilham, keşf                   |
| 2 | Guguk kuşu <sup>15</sup> | Hz. Musa                                          | Ahde vefa, sadakat                   |
| 3 | Dudu/Tutî                | Hz. İbrahim                                       | Ebediyet arzusu                      |
| 4 | Keklik                   | Hz. Salih                                         | Açgözlülük-Kanaat                    |
| 5 | Doğan                    | Âlem yücesi<br>(Hz. Muhammed)                     | Rasyonellik, fark ma-<br>kamı        |

13 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/49-53.

14 Ayrıntılı bilgi için bk. makalenin başlıkları; “Mantıku't-Tayr'da Kuş Sembolizmi” ve “Mantıku't-Tayr'da Zikredilen Kuşlar”

15 Bu kuşun ismi Gölpinarlı'nın çevirisinde “Kumru” şeklinde verilmiştir. Ama onuncu kuşun ismi de Kumru'dur. Yani bu çeviride iki kez kumru kuşu geçmektedir. Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/49. Kaknüs çevirisinde ise bu kuşun ismi Yusufçuk olarak zikredilmektedir. bk. Attâr, *Mantıku't-Tayr*, 85. Farsça ve Osmanlıca nüshada “موسیچه” (Mûsiçe) şeklinde zikredilmiştir. bk. Feridüddin Attâr, *Mantıku't-Tayr*, haz. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: İntişârât-ı Kitâbfürûşî-yi Tehrân, 1353), 39. Attâr, *Mantıku't-Tayr* (*Mantıku'l-Esrâr*), çev. Fedâi Dede, 32. Bunların yanında Mehmet Kanar, *Mantıku't-Tayr* eserinin çevirisini yaptığı fakat henüz basılmadığını belirterek 620. Beyitten başlayarak 1000. Beyte kadar olan kısmını makalede yayınlamıştır. Bu makalede bu kuşun ismi yaban güvercini olarak geçmektedir. bk. Mehmet Kanar, “Mantıku't-Tayr'ın Manzum Çevirisi Üzerine”, *Doğu Esintileri* 11 (2019), 168. “موسیچه” (Mûsiçe) kelimesi Farsça sözlükte Guguk kuşunun bir türü olarak geçmektedir. Bu nedenle “Guguk kuşu” ismi tercih edilmiştir. bk. Ali Ekber Dehhodâ, *Lugatnâme-i Dehhodâ*, nşr. Muhammed Mu'in - Cafer Şehîdî (Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, 1998), «Mûsiçe», 14/21793.

|    |                  |                              |                      |
|----|------------------|------------------------------|----------------------|
| 6  | Dürrâc/Turaç     | Hız. İsa                     | Nefsin varlık algısı |
| 7  | Bülbül           | Hız. Davud                   | Aşk, şevk            |
| 8  | Tavus            | Hız. Âdem                    | Güzellik, sanat      |
| 9  | Sülün            | Hız. Yusuf                   | İffet                |
| 10 | Kumru            | Hız. Yunus                   | Üzüntü, keder        |
| 11 | Üveyk            | Hız. Hızır                   | Vefa                 |
| 12 | Şahin            | Hız. Zülkarneyn              | Hüküm verme          |
| 13 | Altın Sarısı Kuş | Hak'ta müstağrak (fenâ hali) | Müstağni olma        |

Selamlama akabinde söz kuşlara verilir. Dünyada gizli, açık ne kadar kuş varsa bir araya toplanır. Hiçbir ülkenin padişahsız olmadığını, padişahsız ülkede askerî düzenin kalmadığını söyleyerek bir olup kendilerine padişah aramaya karar verirler.<sup>16</sup> Topluluk içinde bulunan Hüdhüd adeta kendini tutamayıp söze girer. Kendini tanıtır, özelliklerini vafeder; Hz. Süleyman'a olan yakınlığını, ilmini ve tecrübesini ön plana çıkararak bu konuda konuşmaya yetkin olduğunu belirtir. Ardından padişahı tanıdığını, ama yalnız başına ona gitmeye gücü olmadığını ifade eder. Kuşlar kendisine yoldaş olurlarsa padişahın mahremi olabileceklerini böylelikle kendilerini (varlık olarak) görme ayıbından kurtulacaklarını söyleyerek onları kendisinin rehberliğinde yolculuğa davet eder. Kim o sevgili uğrunda canıyla oynarsa iyi- kötüden<sup>17</sup> ve varlığından kurtulacağını söyler. Kuşların padişahının adının "Sîmurg" olduğunu, Kafdağı'nın ardında bulunduğunu, O'nun kendilerine yakın ancak kendilerinin O'na uzak olduğunu ifade eder. Fakat yolun uzunluğunu, nice karaları ve denizleri aşmak gerektiğini, kapısında ise nurdan ve karanlıktan yüz binlerce perde olduğunu anlatarak O'na ulaşmanın zorluğuna dikkat çeker. İki âlemde de O'nun yüce makamına erişmenin kimsenin haddi olmadığını, O'na ulaşan bir yol bulunmadığını; lakin ayrılığın da sabredilemeyeceğini dile getirir. O'nu tertemiz canın bile gereğince övemeyeceğini,

16 Askerin görevi ülkeyi, sistemi korumaktır. Düzen ise, hayatın selameti ve istikameti için gereklidir. Bu öyküde Padişah vahdetin, ordu ise kesretin sembolü olarak görülebilir. Kesretin düzen içinde olması için merkezinde vahdetin olması ve fiillerinin vahdetten yansıması gerekir.

17 Yani her türlü ikilikten ve ikili düşünceden.



aklın bile O'nu anlayamayacağını söyler. Hüdhüd'e göre O'nsuz yaşamak ayıptır. Bu nedenle yapılması gereken kendinden (varlık iddiasından) geçip, hayran bir halde yola koyulmak ve O'nun yolunda ağlaya güle yürümektir. Bu vesile ile O'ndan bir nişane elde edilebilir. Ayrıca erce Sevgili'ye (Hakk'a) can verene (fenâ), Sevgili yüz binlerce can ihsan eder (bekâ).<sup>18</sup>

Hüdhüd, kuşlara Sîmurg'u tanıtır, anlatır. Bütün kuşlar padişahın yüceliğinden ötürü kendilerinden geçer. O'na olan özlemleri artar ve varmak için sabırsızlanırlar. O'na âşık olup, nefislerine düşman kesilirler. Hüdhüd'ün huzuruna gelerek, yola girerler. Fakat yol çok uzun olduğundan kuşlar yorulur ve hastalanır. Varmak istemelerine rağmen her biri çeşitli özürler sunar.<sup>19</sup>

Hüdhüd'ün vizyonu, sözleri kuşları derinden etkilemiş; bir an için arzuların ve korkuların belirlediği benliklerinin sınırları, kısıtları kaybolmuştur. Hüdhüd'ün anlatımıyla onlar gönüllerinin derûnunu ve benliklerinin ötesini hissetmişlerdir. Yola çıkmak için iştiaak kazanmışlardır. Ama özgürlük yoluna çıkıp, zorluk ve belirsizlik (çöl) ile karşılaşınca Hz. Musa'nın kavmi gibi alıştıkları kölelik hayatına geri dönmek istemişlerdir.<sup>20</sup> On kuş elde edince mutlu ve tatmin olacağını sandığı arzusunu Hüdhüd'e özür olarak iletir.<sup>21</sup> Bu kuşların beşi selam bahsinde ismi anılan Dudu/Tutî, Keklik, Doğan, Bülbül ve Tavus'tur. Beşi ise ilk kez zikredilir. Bunlar Kaz, Hüma, Balıkçıl, Puhu ve Kuyruksallayandır. Sundukları özürler manevi yolu takip etme konusunda insanın zayıflıklarını temsil eder.<sup>22</sup> Arzuları ise alışkın oldukları benlik ve hayatlarının sınırlarına geri dönmeyi istemeleri ile ilgilidir. Kuşlar bu arzularını anlatırken gerçekleştiğinde adeta bütün dertleri bitecek, tükenmez bir saadet kaynağına erişecek gibidir.

18 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/54-57.

19 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/59-60.

20 bk. el-Bakara 2/61.

21 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/60-84.

22 Margaret Smith, *The Persian Mystics 'Attâr* (New York: E. P. Dutton, 1932), 28.

**Tablo 2:** Özür bahsinde zikredilen kuşlar ve mazeretleri

|    | <b>Kuşun İsmi</b>            | <b>Kuşun Yola Mâni Olan Arzusu (Özrü)</b>                       |
|----|------------------------------|-----------------------------------------------------------------|
| 1  | Bülbül                       | Gül (imkânsız) aşkından vazgeçememek                            |
| 2  | Dudu/Tutî                    | “Ben”inin sınırlarını koruyarak sonsuz olmayı arzulamak         |
| 3  | Tavus                        | Düştüğü cennete geri dönmeyi hedeflemek                         |
| 4  | Kaz                          | Sudan ayrılmamak, sürekli temizlenmeyi ve arınmayı amaç edinmek |
| 5  | Keklik                       | Mücevher/maddesel kıymetli şey/para elde etmeyi istemek         |
| 6  | Hüma                         | Kendisinin padişahlık verdiğini iddia ederek üstünlük taslamak  |
| 7  | Doğan                        | Padişaha/siyasî otoriteye yakın olmayı talep etmek              |
| 8  | Balıkçıl <sup>23</sup>       | Deniz aşkından vazgeçememek                                     |
| 9  | Puhu                         | Define bulma sevdasıyla yanıp tutuşmak                          |
| 10 | Kuyruksallayan <sup>24</sup> | Yusuf’a olan aşkı bırakamamak                                   |

Akabinde toplulukta bulunan kuşların hepsi hakikatten habersiz olmak ve bilgisizlikten kaynaklanan mazeretler getirirler. Fakat Hüdhüd mazeretlerin kendilerindeki noksanlıktan kaynaklandığını anlatarak bütün itirazların geçersizliğini tek tek izah eder. Bu arzuların ne kadar zavallı, küçük ve şekilsel kaldığını vurgular. Böylece bütün kuşların yüce Sîmurg’a olan aşkları, şevkleri artar; yola devam etme konusunda azim ve irade ortaya koyarlar. Kendilerine rehber seçmek için kura çekerler. Kura isabetli olarak

23 Bu kuş MEB ve Kaknüs baskısında “alaüveyk” olarak geçmektedir. Ancak Farsça baskısında “بوتيمار” (butimâr) şeklinde, Osmanlı Türkçesi nüshasında hem butimâr hem balıkçıl olarak geçmektedir. bk. Attâr, *Mantıkü't-Tayr*, haz. M. Cevâd Meşkûr, 62. Attâr, *Mantıkü't-Tayr (Mantıkü'l-Esrâr)*, çev. Fedâî Dede, 51-52. Sözlükte butimâr, su kenarlarında bulunan ve balıkçıl denilen kuş olarak zikredilmektedir. bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 1996), 115. Hikâyede anlatılan özellikler balıkçıl kuşuna daha uygun olduğundan bu isim tercih edilmiştir.

24 Bu kuş MEB tercümesinde “kuyruksalan”, Kaknüs çevirisinde “kuyruksallayan” şeklindedir. Günümüzde kullanılan isim tercih edilmiştir.

Hüdhüd'e çıkar. Hüdhüd meydana çıkararak, başına tacını giyer. Yüzbinlerce kuş yola koyulur.<sup>25</sup>

Kuşların yolları, bir vâdiye erişir ve yüreklerine korku düşer. Çünkü bu yol ıssız ve sessizdir, artmaz ve eksilmezdir. Ayrıca yolda hayırlı veya şerli bir şey yoktur. Bu nedenle bir kuş Hüdhüd'e, yolda neden kimsecikler olmadığını sorar; Hüdhüd, bu yalnızlığın padişahın yüceliğinden kaynaklandığını ifade eder.<sup>26</sup>

Yolun dehşetinden dolayı bütün kuşlar korkarlar, ah ederler ve dermansız kalırlar. Bir araya gelerek kendilerinden geçmiş bir halde Hüdhüd'e varırlar. Ona padişah makamına edepsizce varılmayacağını, onun Hz. Süleyman'ın yanında bulunmasından ötürü padişahlar huzurunda uyulması gereken edep ve erkânı bildiğini söyleyerek, bunları anlatmasını ondan rica ederler. Ayrıca zorlandıkları meseleleri ona sorarak gönüllerindeki şüphelerin giderilmesini isterler. Bunlar hallolursa gerçek bir azimle yola devam edeceklerini dile getirirler. Kuşlar kuvvetinin kalmaması, çok günahkar olmak, değişken tabiatlı (bazen zahit bazen sarhoş) olmak, nefse hakim olamamak, İblis'in yolunu kesmesi, altın ve para sevdasına tutulu olmak, yaşadığı köşkün çok güzel olması, bir sevgilinin aşkına bağlanmak ve ondan ayrı kalamamak, ölümden korkmak, muradına nail olamamak, ömrü boyunca kederli bulunmak, kimsenin emrini kabul etmeyip emri sadece Allah'tan beklemek ve kemalâta zaten erişmiş bulunmak (yani öyle olduğunu sanmak) gibi mazeretler öne sürer. Hüdhüd ise her bir mazerete aklı ve gönlü tatmin eden hikmetli cevaplar vererek kuşların şüphelerini ortadan kaldırır. Kuşların bazıları Tanrı yolunda temizliğin nasıl olduğu, himmetin etkisi, padişahın kapısında insaf ve vefa, küstahlık, sadece halvet ile ilâhî aşkı yaşamak, yolculukla gönlünü neşelendirmek, varış yerinde istenecek şey, Tanrı makamına götürülecek şey ve yolun uzunluğu ile ilgili sorular

25 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/85-97, 128-130.

26 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/130.

sorar. Hüdhüd sorularını doyurucu bir şekilde yanıtlar. Akabinde yolda geçmeleri gereken yedi vâdi hakkında gerekli bilgileri verir:<sup>27</sup>

**1. Talep Vâdisi'nde** zahmet ve belaları itirazsız kabul etmek, nimet-külfet ayırımı yapmamak, yıllarca mücadele etmek, maldan-mülkten arınmak, gönlünü varlıktan ve beşerî sıfatlardan arındırmak gerekir.<sup>28</sup>

**2. Aşk Vâdisi'nde** aşk ateşi ile yanıp yakılmak, ateşin harareti ile hiçbir şeye aldırış etmemek gereklidir. Bu vâdide tüm ikiliklerin bir olması, müşahade ve keşfin başlaması; aşğın, Sevgili'nin Cemal'ini seyretmesi söz konusudur.<sup>29</sup>

**3. Marifet Vâdisi'nde** yolun uzunluğu sebebiyle gönlün karışması, biri diğerine benzemeyen zahir yolların çokluğu yüzünden ihtilafa ve şüpheye düşmek olasıdır. Bu vâdide her yolcunun yürüyüşünün farklı olduğu ve kendine göre kanaate sahip olduğu görülür. Her yol, yolcusunun kabiliyeti ölçüsündedir. Bu nedenle herkesin seyri kemaline, yakınlığı ise haline göreler. Bu vâdiyi tamamlayan ârif billah olur, artık neye bakarsa baksın hep O'nun yüzü olarak görür.<sup>30</sup>

**4. İstiğna Vâdisi** davanın ve mananın kalmadığı, niyazsızlığın (isteksizliğin) hüküm sürdüğü bir vâdidir. Burada bulunan kişi için bir şeyin olması ya da olmaması denktir. Zira bu vâdide Hak'tan gayrısına muhtaçsızlık hali yaşanır. Yani O'ndan başkasına ihtiyaç duyulmaz. Bu vâdide karınca gibi aciz ama azimli olana yüz fil gücü ihsan edilir. Bu vâdideki yolcu için iki cihan bir kum tanesi, tüm âlemler ise rüya hükmündedir.<sup>31</sup>

---

27 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/132, 133, 142, 149, 157, 162, 168, 184, 191; 2/3, 18, 26, 33, 38, 45, 53, 61, 68, 77, 83, 93, 99.

28 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/100, 101.

29 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/108-109.

30 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/121-122; Muhittin Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014) 856-861.

31 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/129-132.

**5. Tevhit Vâdisi'nde** ben-sen ayrımı kalkar, kesretten eser kalmaz. Allah'tan başka varlık olmadığı anlaşılır, görünen her ne var ise geçici bir gölgedir ve Vâhid'in mazharlarıdır. Kişi O'nda kaybolur ve bu kayboluşu da unutup tevhide gark olur.<sup>32</sup>

**6. Hayret Vâdisi** akıl sınırlarının ardındadır. Kişi her türlü ikilikten geçer. Burada kendini kaybeder, hiçbir sıfat ile kendini tanımlayamaz. Zira bunları bilmez, hatta bilmemeyi bile bilmez. Yön mefhumunu ve yolunu kaybeder, hayret sebebi ile her şeyden habersiz hale gelir. Ancak böylece her şeyin sırrını kavrar.<sup>33</sup>

**7. Fakr ve Fenâ Vâdisi** hayal sınırlarının ötesindedir. Her şeyi unutup, kendinden geçişin, dilsizliğin vâdisidir. Gölgele Güneş ışığında kaybolur. Gönül vahdet okyanusuna dalarak yok olur, huzura erer. Bu fenâdan sonra tekrar varlık verilirse (bekâ), ârif olarak pek çok sırlara vâkıf olur. Yolcu küll okyanusuna temiz ve varlığından arınmış halde dalarsa onun hareketi, denizin hareketi haline gelir.<sup>34</sup>

Kuşlar vâdilerin özelliklerini dinleyince kendilerinden geçer, bir kısmı orada can verir, geri kalanlar ise yola koyulur. Yıllarca yokuşlarda, inişlerde uçar; engeller aşar ve sarp geçitlerden geçerler. Kuşların bazıları denizlerde boğulur, bazıları yollarda kaybolur, bazıları dağ tepelerinde susuzluktan can verir, bazısının Güneş'in sıcaklığından kanatları ve yürekleri yanar, bazısını yoldaki vahşi hayvanlar parçalar, bazıları bataklığa saplanır, bazıları yem sevdası ile kendini öldürür, bazıları ağır hasta olup yoldan ayrılır, bazıları yoldaki ilginç şeylere takılır kalır, bazıları eğlenceye kapılıp yola çıkmadaki gayesini unuttur. Nihayet yüz binlerce kuştan yalnız otuz kuş yorgun, hasta ve perişan halde oraya varır. Burada Güneş hatta dokuz kat gök bile bir zerre gibi küçüktür. Gördükleri karşısında kuşlar hayallerini, ümitlerini ve kendilerini yitirir. Bu görkemli azamette kendilerini kimsenin görmeyeceğini, boşuna zahmet çekip yol geldiklerini düşünürler ve hiç varlıkları kalmaz. Böyle bir zaman

32 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/139-140, 144; Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*, 906.

33 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/147-148, 155; Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*, 932.

34 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/158-159.

geçer ve sonunda o yüce yerden bir çavuş çıkagelir. Onlara kim olduklarını ve neden geldiklerini sorar. Kuşlar hep birden “Sîmurg padişahımız olsun diye geldik.” derler. Çavuş “Siz âlemde ister olun ister olmayın; zaten ebedî padişah, odur.” diyerek zavallı kuşlara geri dönmelerini söyler. Zira yücelik şimşeği çaktığı zaman bütün canları yok edeceğini ifade eder. Yanıp yakılan kuşlar, canlarını ateşe atmaya hazır olduklarını, Dost’a kavuşmaları mümkün değilse yanıp yok olmayı tercih ettiklerini dile getirerek Sîmurg’a olan aşklarında mertlik gösterir. Bunun üzerine Lütuf Müjdecisi gelip kapıyı açar. Ardından her an yüzlerce perde daha açarak onları içeri alır. Kuşların hepsi yakınlık makamına oturtularak heybet ve yücelik tahtına geçirilir. Önlere yapıp ettikleri bütün şeylerin yazılı olduğu birer kağıt konarak, sonuna kadar okumaları istenir. Kuşların canları utanç ve mahcubiyetten tamamen yok olur. Böylece yaptıklarından da yapmadıklarından da arınırlar, yeniden hayat bulurlar. Yakınlık güneşi doğar, Sîmurg’un yüzü akseder ve o nurun yansıması ile Sîmurg’un yüzünü görürler. Fakat Sîmurg’a bakınca, Sîmurg’un o otuz kuştan ibaret olduğunu görürler. Hayretten başları döner, şaşırıp kalırlar ve anlayamazlar. Sîmurg’a bakınca kendilerini, kendilerine bakınca Sîmurg’u görürler. Aynı anda hem kendilerine hem Sîmurg’a baktıklarında ise her ikisinin de eksiksiz, fazlasız bir Sîmurg’tan ibaret olduğunu müşahade ederler.<sup>35</sup>

Kuşlar hayrete gark olur, vaziyeti anlayamaz. Dilsiz, dudaksız sorarlar; benlik-senlik durumunu öğrenmek isterler. O makamdan sözsüz olarak şöyle yanıt gelir: “Güneş’e benzeyen bu makam bir aynadır. Kim gelip, barksa burada kendisini görür. Siz buraya otuz kuş olarak geldiniz. Bu aynada otuz kuş göründünüz. Fazla ya da eksik gelseydiniz o kadar görünürdünüz. Yoksa bizi göreceğ göz kimde var?” Sonuç olarak hepsi O’nda ebedî olarak yok olur (fenâ). Gölge, güneşte kaybolup gider. Üzerlerinden ileri ve geri olmayan zamansız asırlar geçer. O fânî kuşların yokluk âleminde kendilerine gelmelerine izin verilir (fenâdan sonra bekâ).<sup>36</sup>

---

35 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/174-182.

36 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/182-185.

## 2. Mantıku't-Tayr'da Kuş Sembolizmi

Kuş sembolü çoğu din ve kültürde ruh ve ruhsal özgürlük ile ilişkilidir. Örneğin metafizik alem ile bu dünya arasında bağlantı kuran şamanlar kuş maskesi takıp, kuşu taklit ederek onun gibi şarkılar söylerler. Böylece içsel deneyiminde kuşa dönüşerek şamanın ruhu bedenini terk eder ve göklere doğru yükselir. Yakutlar, Tunguzlar ve Dolganlar'da bir şaman öldüğünde mezarına ucunda tahta kuş bulunan çubuk dikme geleneği vardır. Bu kuş şamanın ruhunu temsil eder. Taoizm'de P'eng isimli devasa kuş dünyevi kaygılardan kurtulup, mutlak özgürlüğe kavuşarak yükselen ruhun sembolüdür. Gold'lara göre ise birinci gökte bir evren ağacı bulunur. İnsanların ruhları kuşlar gibi onun dallarında beklerler. Bu kuşlar doğacak çocukların ruhlarını temsil ederler.<sup>37</sup>

Sembolik olarak ölümden sonra ruhun kuş gibi göğe yükseleceği düşünölmüştür. Kuşun hafifliğine dair ibareler ile kuşta yer çekimine karşı koyan bir kabiliyete işaret edilmiştir. Bu bağlamda kuş maneviyatı, ölümsüzlüğü, melekleri ve varoluşun üst mertebesini temsil etmiştir. Kanatları ile uçuş pozisyonunu dengelemesinden ötürü dengenin timsali olarak da görölmüştür. Psikolojide kuş sembolü ruhsal aşkınlık, kurtuluş, özgürlük ve bilincin bilinçdışı ruhsal içerik ile birleşmesinden sonra ulaşılan bütönlük hali ile bağlantılı ele alınmıştır.<sup>38</sup>

Tasavvufî literatürde kuş; ruh<sup>39</sup>, melek ve yüksek mertebeleri sembolize eder.<sup>40</sup> Kuşların kanatları bu dünyanın yer çekimine karşı koymayı,

37 Manabu Waida, "Birds", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, (New York: Macmillan Publishing, 1987) 2/224-225. Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), 96, 124-126, 186-188, 303. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 1/29, 38.

38 Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları* (İstanbul: Dönence Yayınları, 2000) 465-467. Carl Gustav Jung, *İnsan ve Sembolleri*, çev. Ali Nahit Babaoğlu (İstanbul: Okuyan, 2009), 149, 151, 152, 155, 156.

39 Titus Burckhardt, *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş*, çev. Fahreddin Arslan (İstanbul: Ribat Yayınları, 1982), 90-91.

40 René Guénon, "Kuş Dili", çev. Mustafa Tahralı, *Çağ ve Hakikat René Guénon'dan Seçme Makaleler ve Yorumlar* (İstanbul: Kubbaltı Neşriyat, 2019), 251. Guénon bu makalesinde kuşdilini, "melekî dil" şeklinde adlandırır ve bu dilin insan dünyasındaki imgesinin âhenkli/ritimli dil olduğunu ifade

dikey yolculuğu, yükselişi, tekâmülü, mi'racı ve beşerî sınırlardan özgürleşmeyi temsil eder.<sup>41</sup> *Mantıku't-Tayr*'da anlatılan kısa hikâyelerin birinde "kuş şeklindeki bir melek" ibaresi zikredilir.<sup>42</sup> Başka bir kısa hikâyede ise kuş, ruh-beden ilişkisini ifade etmek için kullanılır. Âşıkların arasında bazı kuşların ecelden önce kafesten kurtulduğu ve Sîmurg huzuruna varıp iksiri yapanın bütün kuşların dilini bildiği ifade edilir.<sup>43</sup> Böylece ruhun beden ile ilişkisine işaret eden kafesteki kuş metaforuna değinilir. Tasavvuf ehli irâdî ölüm veya fenâ hali ile fiziksel ölümden önce bu beden bağından manevî olarak özgür olma yolunda çaba gösterir. Muvaffak olanlar cismin perdesi ardında saklanan ruhunun kanatlarını fark eder ve herkesin vakıf olamadığı bazı özel sırlarla müşerref olur.

*Mantıku't-Tayr* ana hikâyesinin en önemli sembolü kuştur. Genel kanaate göre, kuşların her biri seyr u sülûktaki bir sâlike, ârife, hakikati arayan, ruha veya nefse tekabül etmektedir.<sup>44</sup> Bu görüş sahiplerine göre Hüdüh kuşu, mürşidin temsilidir. Bu kanaat kadar meşhur olmayan diğer görüşe göre ise kuşların her biri nefsin belirli bir kuvvesine karşılık gelmektedir. Aslında bu iki görüş birbirine zıt değildir. Çünkü kuş sembolü nefsin bir yönünü veya eğilimini temsil ederken aynı zamanda bu niteliğin baskın olduğu nefis tipolojisine de işaret edebilir.<sup>45</sup>

Genel kanaati makul bulmakla beraber hikâyenin bütünü dikkate alındığında sembolün tam tekabül etmediği noktaları göz önünde bulundurarak makalemizde ikinci görüşü benimsedik. Bunun yanında kuşların

---

eder. Akabinde Âdem'in nazım ile konuştuğuna dair rivayete değinerek, kutsal kitapların âhenkli/ritimli dil ile yazıldığına dikkat çeker. bk. Guénon, "Kuş Dili", 253.

41 Seyyid Hüseyin Nasr, "Ek I: Kuşların Vahdete Uçuşu: Attar'ın Mantıku't-Tayr'ı Üzerine Düşünceler", çev. İbrahim Kalın, *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*, 230.

42 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/212.

43 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/204.

44 Abdülbâki Gölpinarlı, "Önsöz", *Mantık al-Tayr*, 1/VIII. Abdülhüseyin Zerrinkub, Sîmurg'un Kanat Sesi-Attâr'ın Hayatı, Düşünceleri ve Eserleri, çev. Alptekin Dursunoğlu (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 91, 134, 135. H. Ahmet Sevgi, "Mantıku't-Tayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/29. Arpağuş, "Tasavvufta "Mantıku't-tayr", *Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve Kuşdili Tasavvuru*, 128. Waida, "Birds", 2/224. Afifi, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, 124.

45 Nasr, "Ek I: Kuşların Vahdete Uçuşu", 229, 233.



tümünün tek bir insanı temsil etmesinin imkânı üzerinde durarak, okumamızı ve değerlendirmemizi bu minval üzere gerçekleştirdik. Yani kuşları ayrı ayrı insanların ruhları şeklinde değil bütün olarak bir insanın kuvveleri olarak ele aldık. Zira bir insan hem zâhid, hem keşf ehli, hem iffetli, hem de hüznü olabilir. Ancak bütün kuvveler aynı zaman dilimi içerisinde etkin olmayabilir, yaşanan olay ve durumlara bağlı olarak çeşitli kuvveler ön plana çıkabilir. Bazı kişilerde ise tekâmül süreci boyunca farklı zamanlarda değişik yetiler açığa çıkabilir. Ayrıca bunların kombinasyonu kişiden kişiye değişim gösterebilir.

*Mantıku't-Tayr*'da kuşların padişah bulmak için toplanması anlatılırken dünyada gizli, açık ne kadar kuş varsa bir araya geldiği ifade edilir.<sup>46</sup> Buradaki kuş sembolü sâlik olarak yorumlandığında gizli ibaresi anlamsız kalır. İfadedeki dünya, insanı; kuşlar ise farkında olduğumuz (açık) ve olmadığımız (gizli) yetilerimizi temsil edebilir. Çünkü insanın kendisine açık olan yani bildiği (bilinçli) ve kendisinin bilmediği (bilinç dışı) pek çok kuvvesi bulunur.

Bir diğer örnek kuşların yolunun ıssız, sessiz, kimsenin olmadığı bir vâdiye düşmesidir.<sup>47</sup> Halbuki bu sırada yüzbinlerce kuşun birlikte uçtuğu anlatılır. Kuşların her biri bir insanı (sâlik) temsil ediyor olsaydı yalnızlık çekmemeleri gerekirdi. Çünkü yüz binlercesi zaten bir aradadır. Ancak hikâye tek kişinin manevi yolculuğu olarak dikkate alınırsa bu ıssızlık anlamlı olabilir. Her bireyin içsel yolculuğu kendine has olduğundan bâtinî yolculuğun sessiz ve ürkütücü olması anlaşılabilir.

Başka bir örnek yolculuğun sonunda kuşların Tanrı'yı müşahade etmeleri, vahdeti idrak etmeleri, fenâ ve bekâ hali yaşamalarıdır.<sup>48</sup> Mi'racın zirvesi olan bu manevi tecrübeler grup olarak yaşanmaya uygun değildir; ancak bireysel olarak deneyimlenebilir. Hikâyenin varış menzilinde kuşlara otuz kuş geldikleri için otuz kuş gördükleri, daha fazla ya da eksik gelselerdi

46 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/54.

47 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/130.

48 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/181-185.

o kadar görünecekleri söylenir.<sup>49</sup> Bu ibareler de kuşların insanda melekeleri temsil etme ihtimalini güçlendirmektedir. Böylece ifade, daha fazla veya farklı yeti ile gelseydiniz onu görürdünüz anlamında anlaşılabilir.

Bu bağlamda makalede eserin kurgusu mürşit ve bir grup sâlik yerine; fert olarak bir insan olarak ele alınmıştır. Bu durum insanın fiziksel âlemde mürşidi ve sâlik arkadaşları olmasını yadsımaz. Fakat hikâye zâhir ortam ve ilişkilerden ziyade manevi iç âlem ile ilgili görünmektedir. Hüd-hüd'ün ana karakter olması ise böylesi bir içsel yolculuğa ancak onun temsil ettiği melekenin rehberliğinde çıkılabileceğine işaret edebilir.

### 3. Mantıku't-Tayr'da Zikredilen Kuşlar<sup>50</sup>

#### 3.1. Hüd-hüd (Ana karakter)

Hüd-hüd kuşu eserde âşık, gönlü perişan, yiğit, iyi ve kötüyü anlayan, doğru yolu gösteren, hakikat konusunda her alanda bilgi sahibi, gayb habercisi, yaratılış sırlarını bilen, başına hakikat tacı giyinen, Sebe sınırlarına giden, gagasında besmele taşıyan,<sup>51</sup> Süleyman ile konuşan ve onun sırlarına mahrem olan gibi özellikler ile anılır. Hüd-hüd'ün diğer kuşlara önderliğinin sebebi, ibadeti değil; Hz. Süleyman'ın bakışının bir an ona denk gelmesidir.<sup>52</sup> Onun özel yeteneği ise anlayışı ile nerede su varsa görüp, göstermesidir.<sup>53</sup>

Hüd-hüd kuşu eski medeniyetlerde de önemli bir semboldür. Eski Mısırlıların Hüd-hüd'ü Horus'un simgelerinden biri kabul ederek ona saygı gösterdikleri bilinmektedir. Çok keskin bir görüşü olması ve toprağın altındaki suyu görebilme yeteneğine sahip olması hasebi ile Hz. Süleyman'a

---

49 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/182.

50 Kuşlar Simurg hariç, eserde ilk kez zikredilme sırasına göre yazılmıştır.

51 Hz. Süleyman'ın Hüd-hüd ile Sebe'ye Besmele yazılı mektup göndermesine telmih. bk. en-Neml 27/28-30.

52 Attâr burada ibadete, taate güvenmemeyi telkin ederek, dikkatleri Hakk'ın lütfunu istemeye çevirir. Ancak hemen akabinde ibadetin bırakılmaması gerektiğini ifade ederek; "ömrünü ibadetle geçir de Süleyman, sana da bir baksın" der. bk. Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/135.

53 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/49, 54, 55, 129, 130, 135.

su bulma konusunda yardımcı olduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca Hz. Süleyman'ın onu yer altında saklanan düşmanların yerini tespit etmesi için de görevlendirdiği zikredilmektedir. Bu nedenle Arap dilinde herkesin göremediği şeyleri fark edebilen kişileri ifade etmek için Hüdhüd'den daha iyi gören anlamında “absar min hüdhüd” deyimini kullanılır.<sup>54</sup>

Şihâbüddin Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191)'ün hikâyelerinde Hüdhüd kuşu ilhamın, gaybî haberin, seyr u sülûk davetinin ve onun yolunu tarifin, mi'rac sürecini tamamlayarak insan-ı kâmile dönüşen ârifin, ilâhî sırra vakıf olan ve hakikati bilen kimsenin sembolüdür. Mevlânâ Celâled-dîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sinde yer altı sularını görmesi ile ilgili zikredilir. Ali Şîr Nevâî'nin (ö. 906/1501) *Lisânü't-Tayr* adlı mesnevisinde ise Hüdhüd kuşu vahdet-kesret bağlantısı içinde Tanrı'ya ulaşmayı temsil eder. Bunların yanında edebî eserlerde Hüdhüd, sevgiliden haber getiren bir sembol olarak kullanılmıştır.<sup>55</sup>

*Mantıku't-Tayr* hikâyesinde kuşları yolculuğa davet eden Hüdhüd'dür. Kuşlar padişah aramak üzere toplanırken Hüdhüd asıl padişahın Sîmurg olduğunu bilir, O'nu övgü dolu sözlerle tanıtır. Onları bu geçici bedenleri aracılığıyla kurdukları her türlü bağ ve bağımlılıktan sıyrılarak maddeden özgür olmaya çağırır. Hüdhüd'ün geniş perspektifi ve ileri görüşlülüğü diğer kuşları etkiler. Fakat yolculuk kuşların düzenlerini alt-üst eder, bilinmezlik onları ürkütür. Hüdhüd onların endişe ve şüphelerini gidererek onları yolculuk için tekrar cesaretlendirir, ikna eder. Kuşların bu çetin yolculukta tek dayanakları ve güvendikleri merci odur.

Kuşların sembolik olarak âlemde meleklerle, insanda ise melekelere tekabül edebileceğini belirtmiştik. Bu bağlamda, Hüdhüd'ün Cebrâîl'e<sup>56</sup> ve

54 Kemâleddin Demiri, *Hayat'ül-Hayvan (Tercümesi)* 1-2, çev. Sabri Çağlayan (İstanbul: Meral Yayınları, 1973), 305, 306. Ömer Faruk Harman - Cemal Kurnaz, “Hüdhüd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/461-462.

55 Sühreverdî, *Cebrâîl'in Kanat Sesi*, 41-56, 123-125, 148, 149, 156. Harman - Kurnaz, “Hüdhüd”, 18/461-462.

56 Cebrâîl, ilâhî gayb hazinelerinde bulunan gizli manaları sûret âlemine ulaştırır, aktırır. Her bir bireyin kalbine gayb âleminde manaların inmesi, batin olan bilgilerin zâhir olması, bunların düşünüp

insanda onun temsil ettiği ilham, sezgi, keşf, müşahede, irade, kalb ve aklın uyumlu birlikteliği, akl-ı feyyâz<sup>57</sup> gibi yetilere işaret ettiğini söyleyebiliriz. Hüdühüd'ün temsil ettiği yetileri aktif olan insanlar kendileri feyizlendiği gibi başkalarına da bu feyzi aktarabilirler. Hikâyede Hüdühüd, Sîmurg'a giden yolu bildiğini ifade eder. Bu bağlamda Hüdühüd'ün bireyin Tanrı'ya ulaşan yolu bilen yetisi olduğu da söylenebilir.

Hikâyede Hüdühüd'ün yüce âlemin bilgisine ve hakikate vâkıf olması arzuların ve korkuların çizdiği “ben” sınırlarını siler, onun sözleri adeta vahdetin kokusunu yayarak kuşları kendilerinden geçirir. İnsanın da bu yetisi aktif olduğunda bedenden ibaret olmadığını fark eder ve seyr u sülûka çıkma iradesi gösterebilir. Ancak sadece yola çıkmak bile nefsin alışık olduğu içsel düzeni bozar. Bu düzen ister iyi ve mutlu olsun ister kötü ve mutsuz olsun fark etmez. İnsan nefsi için belli korkulardan kaçınmak ve belirli arzulara ulaşmayı hedeflemek çerçevesi çizilmiş, güvenli bir benlik algısı ile varlık alanı oluşturur. Nefsin böylesi kısıtlı alanda var olma bilincini pekiştirir. Ancak keşf ve müşahede bu dar kalıpların ötesini gösterir. Kendi varlığına sınırsız sarılmayı bırakarak vahdet okyanusunda gark olma yolunu açar. Bütünsel bakış açısı ile cesaret verir. Nefs parça olarak varlığını korumak ister, manevi yolculuktaki tehlike ve risklere karşı temkinli olup, geri dönmek ister. Ancak sezgi yola devam konusunda teşvik eder ve kararlılık sağlar. Böylece bu yeti, seyr u sülûk ve mi'rac yolunda insanın içsel olarak dayanağı ve güvencesi olur.

Attâr hikâyenin başında Hüdühüd'e devî bağlayıp, zindana hapsedme tavsiyesinde bulunur; eğer bunu yapabilirse Süleyman'ın sırrına mahrem olacağı ve onunla padişahlık otağına girebileceğini belirtir.<sup>58</sup> Burada Süley-

---

konuşma yetisi aracılığıyla açığa çıkması insandaki Cebrâil melekesinin etkisiyle olur. bk. Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 1/28.

57 Attâr, *Mantıku't-Tayr (Mantıku'l-Esrâr)*, çev. Fedâi Dede, 32. (Akl-ı feyyaz, kendisi feyz alması yanında başka insanları feyizlendiren akıl.)

58 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/49.

man cem makamının;<sup>59</sup> dev ise nefis-i emmârenin<sup>60</sup> sembolü olarak anlaşılabilir. Nefs-i emmâre bu yetinin hakikatını örter ve işlevini sabote eder.

### 3.2. Guguk kuşu

Eserde Musa sıfatlı, kuşların mûsikîşinası, marifet yolunda mûsikâr sazını çalan yani marifeti, sırları ve derin manaları ritimli dil ile beyan eden kuş olarak tanıtılır. Guguk kuşu Hz. Musa'nın manası, Tûr Dağı ve ateş ile ilişkili ele alınır. Hayvaniyet ve nefsanîyeti temsil eden Firavun'dan uzaklaşarak vadedilen yere, vadedilen vakitte gelip Tûr eri olması; marifet Tûr'unda ateşi görünce nârî geçip nura bakması, dilsiz söylenen kelâmı kulaksız işitmesi ve akıl aracılığı olmadan anlaması tavsiye edilir. Eserde verilen bilgiler doğrultusunda bu kuşun insanda sadakat, ahde vefa, kararlılık gibi özelliklere ve mûsikî yetisine tekabül ettiği söylenebilir.<sup>61</sup>

### 3.3. Dudu/Tutî

*Mantıku't-Tayr*'da bu kuşun tatlı dilli olduğu ve Tuba'da oturduğu ifade edilir. Onun hem cennet elbisesi hem de ateş-cehennem gerdanlığı giydiğine dikkat çekilir. Dudu/Tutî kuşu, Hz. İbrahim'in sıfatı olan Halil (dost) vasfı ile ilişkili ele alınır. Bu kuşa Nemrud'un korkusundan arınması, ondan kurtulması ve onun kafasını kalem gibi kesmesi tavsiye edilir. Bunu yaparsa ateşin ve ateş gerdanlığının ona zararı dokunmayacağı söylenir.<sup>62</sup>

Nemrud, Kur'an-ı Kerim'in bildirdiğine göre, kendisine mülk ve hükümlerlik verildiği için şımaran, böylece kendini hayat veren ve öldüren şeklinde niteleyerek büyüken bir tipolojidir.<sup>63</sup> Onun Hz. İbrahim ile ko-

59 Süleyman Gökbulut, "Sufilerin Gözünde Hz. Süleyman", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/35 (2012), 121.

60 Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*, 183.

61 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/49; Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*, 183-185; Attâr, *Mantıku't-Tayr (Mantıku'l-Esrâr)*, çev. Fedâi Dede, 32.

62 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/49-50, 64.

63 bk. el-Bakara 2/258.

nuşması ve onun ateşe atılmasını emretmesi, büyük ihtimal Hz. İbrahim'in putları kırması sonrası halkın şikayeti üzerine olmuştur. Hz. İbrahim bir topluluk içinde yaşadığına göre bu topluluğun hukuk kuralları ve kendine ait adalet sistemi olmak zorundadır. Bu nedenle halk onun cezalandırılmasını yönetimden istemiş olmalıdır. Bakara suresinde Nemrud ve Hz. İbrahim arasında geçen diyalog Hz. İbrahim'in sorgulanması ile ilgili görünmektedir. Nemrud sadece kendi düzeninin değil kozmik düzenin de sahibi olduğunu iddia etmesi üzerine Hz. İbrahim ondan Güneş'i batıdan doğdurmasını istemiştir.<sup>64</sup> Çünkü mülk sahibi, sistem üzerinde tasarrufta bulunabilir. İsyan etme kökünden gelen Nemrud<sup>65</sup> isminin politeist yani çoktanrılı düzeni savunan, maddesel olanı ön plana çıkaran, kendi rüyasını evrensel gerçeklik zanneden bilinç düzeyini temsil ettiği söylenebilir. Hz. İbrahim ise tevhid inancının, samimiyetin ve cömertliğin sembolüdür.

Eserde Dudu/Tutî seyr u sülûka devam etmemek için özür sunan kuşlardan biridir. Onun mazereti sonsuz olmak istemesidir. Sîmurg'a gitmeye kudreti olmadığını kendisine âb-ı hayattan bir yudumun yeterli olduğunu beyan eder.<sup>66</sup> Bu kuş insanda ebediyet arzusunu temsil eder. İnsanın manevi âlem hakkında vizyonu dar ise sonsuz hayatı istemesine rağmen benliğinden, kimliğinden vazgeçemez. Okyanus olmayı arzular ama parça halinin sınırlarını da muhafaza ettirerek nefsinin varlığını aynen devam ettirmek ister. Halbuki Hak'a vâsil olup, O'nda fâni olsa doğmamış ve doğurulmamış olmanın bilinci ile bekâ bulacak, talep ettiği sonsuzluğa zaten erişecektir. Ama irâdî ölüm yani fenâ hali yokluk üzerine olduğu için insan nefsi için büyük bir tehlike gibi görülür.

### 3.4. Keklik

*Mantıku't-Tayr*'da Keklik kuşu bilgi dağından hoş bir şekilde salınarak gelen, güzel yürüyen ve neşeli özellikleri ile tasvir edilir. Dişi deve ve

---

64 bk. el-Bakara 2/258.

65 Cengiz Batuk, "Nemrud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/554.

66 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/64.

Hız. Salih manası ile ilişkili ele alınır. Ona varlık iddiasını bırakıp, yokluğa düşmesi tavsiye edilir. Böylece akan süt ve bal ırmaklarını görebilecek, dışı deve ortaya çıkabilecek ve kendisini Hız. Salih karşılamaya gelecektir.<sup>67</sup>

Keklik, Hühüd'e özür beyan eden kuşlardan biridir. Onun seyr u sülû-kuna mâni olan mazeret, mücevher elde etme sevgisidir. Buradaki mücevher değerli taş, madene ya da paraya işaret edebilir. Keklik kuşu mücevher sevgisinin kendisini hem şaşkın hem perişan yaptığını, bu sevdanın harareti ile yandığını ve onun yüzünden dağlarda yani toplumdan uzak yerlerde dolaştığını anlatır. Ona göre mücevherin saltanatı daim olup, diğer şeyler geçicidir. Kekliğin ısrarla arzuladığı şey, aşikâr yani gözle görülür bir değer unsurudur. Böyle bir değere sahip olmayan ise onun gözünde işe yaramazdır. Buna mukabil Sîmurg yolunu zor ve belirsiz görür. Zira bu yolda elle tutulur, gözle görülür bir değer bulmak pek mümkün değildir.<sup>68</sup>

Keklik insanda maddesel ve somut şeylere önem veren, soyut manaları göz ardı eden; maddi olarak kıymetli şeylere değer veren, açgözlülük ve maddeyi yüceltme özellikleri ile bağlantılı gözükmektedir. Bunun yanında bilgi dağından gelmesi hasebiyle sûret âleminin bilgisine sahip olmayı da işaret edebilir. Zira arzuladığı şeylerin hepsi fiziksel alemde değerli olan unsurlardır.

### 3.5. Doğan

Eserde Doğan kuşu sert huylu, keskin gözlü, celalli, itaatkâr, edep-erkan bilen, öz-denetim sahibi gibi özellikler ile anılmaktadır. Ona ezeli aşka bağlanmasını, dört tabiat sopasını (dört element veya dört yön) kırması, vahdet mağarasına yerleşmesi ve zihin yerine gönlünü koyarak ebed ile ezeli (başlangıç ve sonu) bir görmesi tavsiye edilir. Mağaraya yerleştğinde ona âlemin yücesinin (Hız. Muhammed)<sup>69</sup> arkadaş olacağı belirtilir.<sup>70</sup>

67 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/50, 70.

68 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/70.

69 Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*, 190.

70 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/50, 51, 76.

Hikâyede Doğan<sup>71</sup> kuşu Hüdhdüd'e özür olarak, padişaha/iktidara yakın olmak ve onun sevgisine nail olmak arzusunu dile getirir. Simurg'a ulaşmanın mümkün olmadığını, padişah elinde yücelmenin kendisine kâfi bir hedef olduğunu beyan eder.<sup>72</sup>

Bize göre eserde Doğan kuşu, insanda rasyonellik ve analiz yetisini temsil etmektedir. Ciddi, keskin görüşlü, net, fark makamında olan ve zihni sadece somut şeylere göre hüküm veren kimselerin bu yetileri oldukça aktiftir. Böyle kimseler yeteneklerini onurlandırmak için dünyevî otoriteye yakın olmayı isteyebilir. Fakat zihninin yanında gönlünü de etkin kılan, vahdet deneyimini yaşayan kimse için asıl otorite Hak Teâlâ'dır.

### 3.6. Dürrâc/Turaç

*Mantık al-Tayr*'da Dürrac/Turaç kuşu Elest bezmi ve burada verilen "belâ" (evet) cevabı ile bağlantılı işlenmiştir. Attâr nefsin "belâ" demesinin, belâ girdabı olduğunu belirterek bu kuşa bundan uzak durmasını tavsiye eder. Çünkü "*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*"<sup>73</sup> sorusuna "evet" demek ikiliği, farkı ve nefsin varlığını kabul etmektir.<sup>74</sup> Bu nedenle Attâr bu kuşa, nefsi İsa'nın eşeği gibi yakmasını ve can kuşunu öldürmesini söyler; eğer bunu yapabilirse Ruhullah'ın onu karşılayacağını ekler. Bu kuş insanda nefsin varlık algısına tekabül edebilir. Bu algının yok olması ile hayvaniyet sona erer ve ruhun ışığı parlar.<sup>75</sup>

---

71 İslamiyet'ten sonra şahin, doğan, atmaca gibi kuşlar av seferlerinde hükümdarın savaşçılığını, asaletini temsil etmek için kullanılmıştır. bk. Yaşar Çoruhlu, *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi (Proto-Türk Devrinden, M.S. 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme)* (Konya: Kömen Yayınları, 2014), 64.

72 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/76, 77.

73 bk. el-A'râf 7/172.

74 Mustafa Tahralı, "Fusûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/30. Merve Dinçer, *İbnü'l-Arabî'de İlâh-ı Mu'tekad Kavramı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 133-134.

75 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/51.



### 3.7. Bülbül

Eserde Bülbül aşk sırlarının kendisinde tamamlandığı bir kuş olarak tanıtılmıştır. O, aşk yüzünden sarhoş olmuş, kendinden geçmiş ve var ile yok arası bir hale gelmiştir. Bülbüle Hz. Davud gibi güzelce ağlaması, feryat etmesi, mana âleminde nağmeler ile halka yaratılış yolunu göstermesi ve nefse zırh giydirmeyip, demirini eritmesi öğütlenir. Böylece Davud gibi aşk âleminde coşabilecektir.<sup>76</sup>

Hikâyede Bülbül gülün aşkına daldığını, kendini kaybettğini, bu sevdanın ona yeterli olduğunu ve ondan asla vazgeçemeyeceğini anlatarak Hüdhüd'e özür bildirir.<sup>77</sup> Bülbül ve gül ayrı türden varlıklar olduğu için aslında vuslat imkansızdır. Dolayısıyla bu aşk ümitsiz bir sevdayı temsil eder. Bülbül maşukunun iyi, güzel, mutlu, neşeli olmasına sevinip şevk içinde şakıyıp ezgiler söyler. Ancak onun zayıflığı sûrete takılıp kalması, bütün bu yoğun hissiyatı kendisi gibi fâni bir nesneye yöneltmesidir.

Tasavvuf literatüründe bülbül, ebedî cemale iştîyak duyan ruhu temsil eder.<sup>78</sup> Bize göre *Mantıku't-Tayr*'daki Bülbül insandaki aşk, şevk, sevgi kuvvelerine karşılık gelmektedir. Manadan ve hakikatten habersiz insanlar aşkı maddeye, somut ve geçici güzelliğe yoğunlaştırır. Ancak hakikat ehli bu kuvvesini Bâkî olan Hakk'a yöneltir.

### 3.8. Tavus

*Mantıku't-Tayr*'da Tavus kuşu sirmalarla bezeli, kanatları binlerce nakışlı, cilveli, cennet bahçesinin kuşu olarak anılır. Yedi başlı ejderha, Adn Cenneti ve Hz. Âdem manası ile bağlantılı işlenir. Ejderhanın (yani nefsin)<sup>79</sup> sohbetinin onu acılara gark edeceği, Adn Cenneti'nden çıkaracağı, Sidre

<sup>76</sup> Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/51, 60.

<sup>77</sup> Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/61.

<sup>78</sup> Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 324.

<sup>79</sup> Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*, s. 194. Attâr, *Mantıku't-Tayr (Mantıku'l-Esrâr)*, çev. Fedâî Dede, 34.

ve Tuba'dan alıkoyacağı, tabiat engeli ile gönlünü karartacağı anlatılarak bu ejderhayı helak etmedikçe İlâhî sırlara mahrem olamayacağı söylenir. Ondan kurtulursa Âdem'in manası ile arkadaş olabileceğine dikkat çekilir.<sup>80</sup>

Eserde Tavus ejderhanın kendisi ile dost olmasından dolayı cennetten düştüğünü, arzusunun cennete tekrar kavuşmak olduğunu bildirir. Sî-murg'a gidecek adam olmadığı, yurdunun cennet olmasının ona yeteceğini ekler. Böylece Hakk'ın Zât'ını talep etmeyip, cennet arzu eden zâhir ehline benzer bir tavır gösterir. Hüdhüd cenneti heveslerle dolu nefis yurdu olarak niteler, zira Tanrı'nın yanında cennetlerin sadece bir damla olduğuna dikkat çeker. Ona "tüm kesil, tüm iste, tüm ol, tümü gör!" diyerek parça arzusundan vazgeçmesini söyler.<sup>81</sup>

Tavus kuşu cenneti deneyimlemiş, oradaki güzellikleri görmüş, yurt olarak orayı benimsemiştir. Bu nedenle dünyanın maddî zevk ve nimetleri onun arzu nesnesi değildir. Onun talebi, manevî güzellik ve nimetlerdir. Bu bağlamda Tavus insanda sanat, estetik ve güzellik kuvveleri ile ilişkili olabilir. Zira kendisi de görkemli bir sanat eseridir.

### 3.9. Sülün

Uzakları görebilen Sülün kuşuna gönül pınarının nur denizine dalıp, onda kaybolduğunu görmesi söylenir. Karanlık kuyudan ve zindandan çıkarak Hz. Yusuf gibi yücelik şehrine padişah olması öğütlenir. Eğer bu içsel saltanata erişebilirse doğru sözlü Yusuf'a arkadaş olabileceği belirtilir. Bu doğrultuda Sülün kuşu insanın iffet yetisini temsil edebilir.<sup>82</sup>

---

80 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/51-52, 65-66.

81 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/65-67.

82 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/52.

### 3.10. Kumru

Eserde neşesi gitmiş, kederli ve gönlü daralmış gibi nitelikleri zikredilen Kumru, Hz. Yunus'un manası ile beraber ele alınır. Zünnûn gibi daracak bir zindana girdiği, nefs balığına müptela olduğu belirtilen kumruya; nefs balığını kesmesi, böylece Yunus'a dost olabileceği hatırlatılır. Kumru kuşu insanda üzüntü, hüznün ve keder hissine karşılık gelebilir.<sup>83</sup>

### 3.11. Üveyk

Hikâyede Üveyk kuşu vefa sıfatı ve Hz. Hızır ile ilişkilendirilir. Varlığından kıl kadar bile kalmasının vefasızlık olduğu bu nedenle kendisinden geçerek varlığından çıkması tavsiye edilir. Böylece akıl ile mana âleminin yolunu bulabilecek ve orada Hızır ona âb-ı hayat sunabilecektir.<sup>84</sup>

### 3.12. Şahin

Eserde dünyaya bağlanıp, mana âleminde uzaklaştığı zikredilen Şahin'e yücelik taslamaması, başından kavuğu (güçlü olma hissini) çıkarıp düşünmesi ve hem dünyadan hem ahiretten geçmesi söylenir. İki âleme dair hevesi kalmadığında yerinin Zülkarneyn'in tahtı olacağı böylece iki cihana hükmedeceği anlatılır.<sup>85</sup>

Zülkarneyn kelime anlamı olarak çift boynuz sahibi demektir. Boynuz sembolik olarak maddî veya manevî gücü, yüksek mertebeyi; çift boynuz ise hem Doğu'ya hem de Batı'ya uzanan gücü temsil eder.<sup>86</sup> Buna mukabil hikâyede çift boynuz sembolünün açılımı fizik ve metafizik âlem olarak görülmektedir. Bu nedenle dünya ve ahiret heveslerinden geçen kimsenin, iki âlem üzerine de tasarruf sahibi olacağına dair gönderme vardır. Bu iki

---

83 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/52.

84 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/52-53.

85 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/53.

86 Rene Guénon, "Zülkarneyn ve Dinlerde Çift Boynuz Sembolizmi", çev. Atilla Ataman vd., *Savaş Metafiziği ve Sembolik Silahlar* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 71-72.

âlem makro boyutta fizik ve metafizik olarak, mikro boyutta insanın zâhiri ve bâtını olarak anlaşılabilir. Bu kuşun insanda hâkim (hüküm veren) ve kâdir (kudret sahibi) sıfatlarına işaret ettiği söylenebilir.

### 3.13. Altın Sarısı Kuş

Hikâyede bu kuş ateş ile bağlantılı ele alınır. Ona önüne ne çıkarsa ateş ile yakması, yaratılmışların hepsinden yüz çevirmesi öğütlenir. Buradaki ateş nesneler âlemine ait yakıcı ve yıkıcı özellikte olmayıp, gönülde bütün ağyarı yakan aşk ateşidir. Böylece arınan gönül Hak sırlarına vâkıf olur. Bu kuşa Hak yoluna kendini vakfetmesi tembihlenir. Eğer bu yolda tam bir er olursa kendisinin kalmayacağı, O kalacağı söylenilir. Bu kuş Hak'ta müstağrak olma yani fenâ hali ile ilişkili görülebilir, bu bağlamda Hak'tan gayrısına dair müstağni bir tutuma da işaret edebilir.<sup>87</sup>

### 3.14. Kaz

*Mantıku't-Tayr*'da Kaz, kuşların özür beyan ettikleri bölümde geçer. Yüzlerce kez su ile arınan, tertemiz beyaz elbiseler giyinmiş, iki âlemde de temiz yüzlü-özlü, her an gusleden, seccadesini suya seren, suyun üzerinde durduğu için keramet sahibi ve kuşların zâhidi gibi nitelikler ile anılır. Bu kuşun seyr u sülûk yoluna mâni olan mazereti susuz kalamamak, sudan ayrılamamaktır. Ona göre su onun azığı, varlığı ve solukdaşıdır. Gönlündeki dertleri su ile arıttığından karada muradına eremeyeceğini ileri sürer. Adeta suyu varlık sebebi gibi görür.<sup>88</sup>

Kaz zühd ehli olup arınmaya, tevbe etmeye takılı kalan ve maneviyatına nüfuz etmeden ibadetlerin sadece şekilsel kısmını uygulayan kimselere benzemektedir. Bu kimseler kazın kendini suda gördüğü gibi kendi varlıklarını yapıp ettiği amellerde görür. Böylece varlıklarını salih ameller ile pekiştirir. Ameller sonucu olağandışı (keramet) bir deneyim yaşarsa, kendi-

---

87 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/53. Turan, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*, 202.

88 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/68, 69.

sini ayrıcalıklı hissedebilir.<sup>89</sup> Halbuki böylesi bir sanıyı terk etmek tasavvufî erdemler açısından son derece önemlidir. Zira bu durum kendini beğenme ve kibre yol açabilir. Kazın insanda işaret ettiği mana, zahirî temizliğe ve ritüellere bağımlılık olabilir.

### 3.15. Hüma

Hikâyede Hüma kuşu, kuşların Hüdühüd'e mazeret ileri sürdükleri bölümde zikredilir. Gölgeler salan, kanadının gölgesiyle sultanlık bağışlayan, üstün himmetli, yüce yaradılışlı ve köpek nefse kemik vererek ruhunu onun şerrinden koruyan gibi özellikleri anlatılır. Diğer kuşların özürleri acizyet ve zayıflık içerirken onun özü kibirli bir tavır içerisinde. Zira Hüma padişahlığın kendi işi olduğunu öne sürer. Simurg'a asi diyerek onun kendisine eş veya dost olamayacağını söyler. Böylece başkaldırır. Ona göre padişahları padişah yapan kendisidir. Bu nedenle herkes onun gölgesinde oturmalı ve onun şevketine başvurmalıdır. Hüdühüd kuşu ona gurura bağlandığını söyleyerek gölgesini çekmesini söyler. Köpek gibi kemikle geçinmesine rağmen padişahlıktan dem vurmasına dikkat çeker.<sup>90</sup>

Literatürde devlet veya talih kuşu olarak nitelendirilen Hüma (hümay), dirisi ele geçmeyen efsanevi bir kuştur. Rivayetlere göre kimseyi incitmeyen Hüma hava boşluğunda yaşar, yani onun yuvası havadadır. Buna mukabil havada yumurtlar ve yavrusu da havada yumurtadan çıkar. Yeryüzüne yakın mesafede uçtuğu zamanlarda, gölgesi bir insanın üzerine düşerse o kimsenin padişah veya çok zengin olacağına inanılır. Bu bağlamda Hüma kuşu saltanat, makam, zenginlik, iyilik ve cennetin sembolü olarak görülür.<sup>91</sup>

Eserdeki Hüma kuşunun insanın kibir, gurur gibi niteliklerine tekbül ettiği görülmektedir. İnsanın uğurlu ve mübarek olmayı arzulayan, sadece varlığı hatta sadece gölgesi ile bereket saçtığını düşünen yapısına

89 Zeynep Darıcı, *Feridüddin-i Attar'ın Mantıku't-Tayr İsimli Eserinde Metaforik Üslub* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 70.

90 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/73-75.

91 Çoruhlu, *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi*, 14-16.

işaret edebilir. Üstünlüğü seven ve “benim sayemde<sup>92</sup> oldu, ben olmasam olmazdı” söylemleri ile kendini dışa vuran bu nitelik kibrin ve kendine varlık atfetmenin ifadeleri olarak görülebilir. Böylesi bir anlayış; Hüma kuşunun Sîmurg’un azametini kabul etmemesi ve ona muhtaç olmaması gibi insanın Hakk’a ihtiyaç duymaması tarzında bir sanrıya karşılık gelebilir. Halbuki kibir günahların en büyüklerinden biri sayılır. Nefsine onun istediği hazzı/ ihtiyacı (kemik) vererek, ruhunu ondan koruduğunu zannetmesi; bedene ve maddeye bağımlılığı sürerken Tanrısallık iddia etmesi ise kibrin çelişkisidir.

### 3.16. Balıkçıl

*Mantıku’t-Tayr*’da Balıkçıl kendi ile meşgul olan, kendi yarasını onarmaya çalışan, deniz kıyısını yurt edinen, kimseyi incitmeyen, kimsenin sesini duymadığı bir kuş olarak zikredilir. Dertli bir şekilde deniz kıyısında oturduğu, su isteği ile gönlünü acılara gark ettiği ama deniz suyunun eksileceğini düşünerek suyu kendinden bile kıskanıp esirgediği anlatılır. Kendisine deniz aşkının yettiğini bundan başka bir dert istemediğini belirten balıkçıl kuşu Sîmurg’a gitmeye tahammülü olmadığını söyler. Hüdhüd ona denizin canavarlar ile dolu olduğunu, sürekli değiştiğini, nice kimselerin ona düşüp öldüğünü ve kimseye vefası olmadığını anlatarak bu sevdadan vazgeçmesini aksi halde boğulacağını ifade eder.<sup>93</sup>

Literatürde balıkçıl kuşunun bir diğer adı “Malikü’l-hazin” olarak geçmektedir. Denize âşık olduğu ve onun civarında bulunmasından ötürü “malik”, suyun geri çekildiği zamanlardaki halinden ötürü “hazin” denildiği ve bu iki kelimenin birleşmesi ile isminin oluştuğu rivayet edilmektedir. Balıkçıl kuşu insandaki üzüntü ve sıkıntı hislerine işaret eder. Deniz dalgalarını andıran dalgalı, çalkantılı ruh hallerini bırakamayan, orada kendine güçlü bir varlık hissi bulan insanlarda bu kuşun temsil ettiği mananın fazlaca etkin olduğu söylenebilir. Bunun yanında suyun sembolik anlamlarından

---

92 Saye kelimesi Farsça gölge anlamına gelir.

93 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/79-80.

birinin para ve maddi kaynak olması hasebi ile bu kuş cimrilik niteliğine de işaret edebilir.<sup>94</sup>

### 3.17. Puhu

Bir çeşit baykuş olan Puhu; hikâyede define bulmak için herkesten ayrılp yıkık yerleri, viraneleri yurt edindiğini, zahmetler çektiğini anlatan bir kuştur. Sîmurg'a olan aşkın gerçeklikten uzak olduğunu ve kendisinin ona mertçe âşık olmadığını söyler. Onun tek muradı definedir. Hüdhüd define ve altın sevdasının, onlara tapmak anlamına geldiğini; bunun da kafirliğe tekabül ettiğini söyler. Onu altından put yapan Sâmiri'ye benzediği konusunda uyarır. Bu kuş insanda mala, paraya çok düşkünlüğü temsil eder. Bunun yanında alın teri olmadan kolay yerden zengin olma (piyango çıkması veya gömü bulma) hırsına da işaret edebilir.<sup>95</sup>

### 3.18. Kuyruksallayan

Eserde zayıf, üzgün, kararsız, şaşkın, bunak gibi sıfatlar ile anılır. Kuvvetsizliğini ve acizliğini öne sürerek Sîmurg'a ulaşmasının mümkün olmadığını ifade eder. Onun vuslatına erişmeye kadir olmadığı için yola devam edemeyeceğini söyler. Yola koyulsa bile ya yanacağını ya öleceğini ekler. Kuyuda kendi Yusuf'unu yitirdiğini, onu aradığını, muradının onu bulmak olduğunu beyan eder. Hüdhüd onun baştan ayağa riya olduğunu, riyakâr davrandığını; bahsettiği düşkünlüğe, acizliğe inanmadığını vurgular. Ayrıca Yusuf sevgisinin herkese haram olduğunu ekleyerek, sevicecek tek varlığın Sîmurg olduğuna işaret eder. Bu kuş insanda ümitsizliğe, zayıflığa ve aşağılık kompleksine işaret edebilir.<sup>96</sup>

94 Demiri, *Hayat'ül-Hayvan (Tercümesi)* 1-2, 269. Nasr, "Ek I: Kuşların Vahdete Uçuşu", *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*, 235. Meltem Reyhan, *Sırlar Bohçası* (İstanbul: Destek Yayınları, 2021), 46, 47. Elif Sertuç, *Gelenekten Geleceğe Mantıku't-Tayr* (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 55.

95 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/81-82.

96 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/83-84. Sertuç, *Gelenekten Geleceğe Mantıku't-Tayr*, 55.

### 3.19. Sîmurg

Sîmurg isminin, yırtıcı büyük kuş anlamına gelen “Sen” veya “Saena” kelimesi ile kuş anlamındaki “murg” kelimelerinden oluştuğu kabul edilir. Bu kuş İran kültüründe Sîmurg ismi ile anılırken, Türk kültüründe Anka veya Zümrüdüanka diye anılır. Bunun yanında Sîmurg Hint mitolojisindeki Garuda kuşu ile ilişkili görülür. Ayrıca kartal, Kara-kuş ve Tuğrul gibi Türklerin milli sembolleri olan yırtıcı ve avcı kuşlar ile bağlantısı olabileceği de belirtilir. Onun yuvası abanoz, sandal ve öd ağacından olup, Kafdağı’nın üstünde yer alır.<sup>97</sup>

Attâr, Sîmurg kelimesi üzerinde ustalıkla bir söz sanatı sergileyerek onu hem kesretin hem vahdetin sembolü olarak kullanır. Farsça “sî” otuz, “murg” kuş olmak üzere “sî-murg” otuz kuş anlamına gelir ve bu açıdan kesreti gösterir. Birleşik halde yazıldığında ise vahdetin göstergesi olarak kabul edilir.<sup>98</sup>

*Mantıku’t-Tayr*’da Sîmurg ilk olarak, kuşların padişah aramak için toplandıkları mecliste Hüdhüd’ün onu padişah olarak tanıtmayı ve özelliklerini vassetmesi ile zikredilir. Hüdhüd onun Kafdağı’nın ardında olduğunu söyler.<sup>99</sup> Hem hikâyeye hem de genel literatüre göre Sîmurg’un yeri Kafdağı’nın ardındadır. Kafdağı zâhir ve bâtın, fizik ve metafizik âlemleri birbirinden ayıran; ne kara ne de deniz yolu ile ulaşımın mümkün olduğu, dünyanın çok uzaklardaki ucunu noktalayan düşsel bir dağdır.<sup>100</sup> Halk arasında sınırsızlık, azamet gibi manalar içerir. Bir uçtan bir uca manasında “kaftan kafa” denilir. Bu bağlamda Süleyman Peygamber’in kaftan kafa hükmettiği söylenerek aslında hükümrancılığının genişliği anlatılmak istenir. Kaf’ın Allah’ın isimlerinden biri olduğu da rivayet edilir. Mutasavvıflara göre ise

---

97 Çoruhlu, *Türk Sanatı’nda Hayvan Sembolizmi*, 7, 12, 16.

98 Sevgi, “*Mantıku’t-Tayr*”, 28/29.

99 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/56.

100 Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, 169.



Kaf, Kuran'a ve Kur'an'ın manasının yetkin bir şekilde zuhura çıktığı kâmil insana işaret eder.<sup>101</sup>

Hikâyedeki Kafdağı da fiziksel bir mekân olmayıp metaforik anlama sahiptir. Zaten yolculuk da mekânsal değişim ile ilgili olmayıp kendinden kendine olan manevî bir seyrin temsilidir. Bu seyr kesret algısı ile başlayıp, vahdet idraki ile biter. Yüzbinlerce kuş, yani yüzbinlerce sûretin temsil ettiği meleke ve sıfat seyrin başında ayrık durumdadır. Her birinin yönelimi farklı; talep ve arzuları çeşitlidir. Seyrin sonunda Kafdağı'na varıldığında yani vahdet tecrübesinin yaşandığı mana âlemine ulaşıldığında hepsi uyumlu bir bütünlüğe kavuşur. Başka bir ifade ile bireyin parçalı iç dünyası, Hakk'ın iradesine uyumlanarak bütünlendir. Bu bağlamda Kafdağı vahdetin deneyimlendiği beşerî sınırlılıkların ötesinin sembolü olarak parçalı benliğin yok olup bütünün tecellisi ile yeniden doğulan manevî yer olarak görülebilir.

Araştırmacıların bazılarına göre Sîmurg; İlâhî Zât'ı, Hakk'ı veya Cenâb-ı Ehadiyyet'i temsil eder.<sup>102</sup> Bazılarına göre ise Allah'ın zuhur ve taayyününü simgeler.<sup>103</sup> Her iki görüşün kendine göre haklı tarafları bulunmaktadır. Hikâye başında nitelikleri vasfedilen, hikâye boyunca ise her şeyin O'nun gölgesi olduğu söylenen ve varılmak istenen Sîmurg, Zât'ın remzi olarak görülebilir. Ancak kuşların vâsıl olduklarında müşahade ettikleri Sîmurg'un Allah'ın zuhur ve taayyününe işaret etmesi daha makuldür. Zira İlâhî Zât değişmez. Hikâyede vuslattaki müşahade makamının bir ayna olduğu, kim bakarsa kendisini göreceği ifade ediliyor. Ayrıca kuşlara otuz kuş olarak geldiniz, otuz kuş gördünüz; fazla ya da eksik gelseydiniz o kadar gördünüz deniliyor. Bu bağlamda anlatılan "Sîmurg"un Hak, görülen "sî-murgun" ise tecelli sembolü olduğu söylenebilir.

101 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Basın Yayın, 1997), 419-420.

102 Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 323. Afifi, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, 124. Zerrinkub, *Sîmurg'un Kanat Sesi*, 91.

103 Sevgi, "Mantıku't-Tayr", 28/29.

#### 4. Mantıku't-Tayr'da Mi'rac Yolculuğu

İslam tarihinde mi'rac denilince akla ilk olarak Hz. Muhammed'in göklere yaptığı yolculuk gelmiştir. Hz. Muhammed'e tâbi olan bazı sûfiler onun bu deneyimini içselleştirmiş ve manevi dünyalarında bu mi'racın benzerini yaşamışlardır. Tasavvuf kaynaklarında Allah Rasûlü'nün mi'racının cismanî, velilerin mi'raclarının ise sadece ruhanî olabileceğine dikkat çekilmiştir.<sup>104</sup> Mi'raca çıkan velilerin bir kısmı bunu sözleriyle izhar etmiş, bir kısmı gizlemiş, bir kısmı ise sembolik ifadeler aracılığıyla hikâye etmiştir. Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]) mi'rac tecrübe ettiğini açıkça ifade etmiştir. Attâr<sup>105</sup> ise mi'racı semboller ile örüntülediği *Mantıku't-Tayr* hikâyesinde anlatmıştır.

Makalemizde hikâyenin akışı Hz. Muhammed'in ve Bâyezîd'in mi'raclarından örnekler ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Mi'racını açıklayan sûfilerden Bâyezîd'in seçilmesinin nedenleri şunlardır: Bâyezîd tasavvuf tarihinde ilk defa mi'rac yaşayıp göklere yükseldiğini söyleyen veli kişidir.<sup>106</sup> İkinci olarak Attâr'a ilham verenlerden biridir.<sup>107</sup> Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ* eserinde onun mi'raclarını detaylı ve övücü sözlerle anlatır.<sup>108</sup> Bâyezîd'a atfedilen sekr, vecd, fenâ kavramları ile ifade edilen manalar *Mantıku't-Tayr* eserinde çok kez vurgulanır.

---

104 Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, çev. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2019), 126, 443, 444; Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 300; Ebü'l-Kasım Abdülkerim İbn Hevazın el-Kuşeyrî, *Kitâbü'l Mirac Hakk'a Yükseliş*, thk. Ali Hasan Abdülkadir, çev. Cevher Caduk (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2011), 26, 69, 85-86.

105 Attâr'ın mi'rac yaşayıp yaşamadığına dair net bir bilgimiz yoktur. Çünkü kendi böyle bir deneyimi yaşadığını açıkça ifade etmemiştir. Ancak kuşların Şimurg'u müşahade etmelerini muazzam bir şekilde betimlemiştir. Bu durum onun böylesi deneyim ve marifete sahip olduğuna işaret eder. Çünkü vahdet deneyimini yaşamayan, onun hissiyatını tatmayan bir kimsenin sadece kitaplardan okuyarak veya başkalarından duyarak onu görselleştirmesi, semboller aracılığıyla anlatması makul görünmemektedir.

106 Süleyman Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 156.

107 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî*, 190-191; Süleyman Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/238-241.

108 Feridüddin Attâr, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007), 190-207.

*Mantıku't-Tayr* hikâyesinin karakterleri kuşlardır. Kuşlar yolculuklarını gökyüzünde yaparlar. Mi'rac da göksel bir yolculuk olup, bunun bir kısmı havada gerçekleşir. Kuşların yolculuklarının seyri basitçe aşağıdan yukarı uçmak, havada yatay olarak süzülme ve yukarıdan aşağı inmek şeklindedir. Kuşun uçarak yükselmesi mi'racın yükseliş aşaması olan kavs-ı urûca, havada yatay seyri mi'racın zirvesinde yaşadığı tecrübeler, göklerden aşağı doğru iniş yapması mi'rac sonrası geri dönüşü ifade eden kavs-ı nüzûle işaret edebilir. Bu nedenle kuş dikey bir yolculuk olan mi'racı anlatmak için kullanılan en elverişli sembollerden biridir. Hz. Muhammed Burak ve Refref üzerinde göklere uçurulmuştur. Bâyezîd de bedeni ahadiyyetten, kanatları ebediyyetten bir kuş olup keyfiyet semasında uçtuğunu; ezeliyet meydanına varana kadar bu uçuşunu sürdürdüğünü anlatır.<sup>109</sup> Başka bir anlatısında yokluk/leysiyyet meydanında on yıl uçtuğunu, tevhid meydanına vardığını, çeşitli deneyimler ve kayboluş hali yaşadığını ifade eder.<sup>110</sup>

Eserdeki hikâyede kuşlar Sîmurg'un yüceliğini duyup, kendilerinden geçer ve şevke gelirler. Ancak daha başlangıçta yolun uzunluğu ve zorluğu onları çeldirir. Dünyevî bağlarından kopamazlar, arzularından oluşan özürlerini dile getirirler. Hüdhüd, her bir kuşa arzuladığı ve meşgul olduğu şeyin değersizliğini anlatır. Akabinde kuşlar bağlandıkları her şeyden vazgeçip yola koyulur. Kuşların insan yetilerine tekabül etmesi göz önüne alınarak, hikâyeye göre kişinin bütün kuvve ve sıfatlarına dair fânî şeylerden gönlünü arındırdıktan sonra mi'rac yolculuğuna çıkabileceği söylenebilir.<sup>111</sup>

Hz. Muhammed'in mi'racı Hz. Hatice ve Ebû Tâlib'in vefatlarını takip eden zaman diliminde Tâif dönüşünden sonra gerçekleşmiştir.<sup>112</sup> Eşi ve kendisini büyüten, kollayan amcası Hz. Peygamber'in insani olarak sevdi-

109 Serrâc, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, 451. Uludağ, *Bâyezîd-i Bistamî*, 159. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ali Sehlegî, "en-Nûr min Kelimâti Ebî Tayfûr (Kitâbu Menâkıbı Ebî Yezîd)", *Şatahâtu's-Sûfiyye*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1978), 1/149.

110 Serrâc, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, 454. Uludağ, *Bâyezîd-i Bistamî*, 159.

111 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/60-95.

112 Salih Sabri Yavuz, "Mi'rac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/132-135. Muhammad Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 1/116-119, 487.

ği, gönül bağı kurduğu kimselerdir. Muhtemeldir ki, Hz. Peygamber onları kaybetmesinin acısı ile; Taîf'deki akrabaları tarafından reddedilmesi, Mekke'de toplum dışı ilan edilmesi ve şehre zorlukla girebilmesi akabinde adeta kendini dünyaya ait hissetmeyerek yersel alemden uzaklaşmak, en yüce sevdiği olan Allah'a daha yakın olmak istemiştir.

Bâyezîd bir mi'racını anlatırken dünyayı üç talak ile boşadığını, bu nedenle ona dönmesinin mümkün olmadığını belirtir. Bunun akabinde Rabbine vardığını, "*Senden başka hiçbir kimsesi olmayan biri olarak dua ediyorum*" diyerek onunla karşılıklı konuştuğunu ifade eder. Bâyezîd bu sözleri ile dünyaya dair bütün ilişkisini kestiğine, insanlardan yana bağı kalmadığına işaret eder.<sup>113</sup>

Eserde kuşlar Sîmurg'a varabilmek için hazırlık yapar. Vuslat vakti kesin belli olmasa bile kendi iradeleri ile yöneldikleri bir yolculuk süreci bulunur. Tasavvuf kaynaklarında Hz. Muhammed'in mi'racının iradesi dahilinde olmadığı, onun isteği ve planı dışında alınıp götürüldüğü ifade edilir.<sup>114</sup> Bâyezîd'in ifadeleri ise bazen kendi yönelimi ile bazen de iradesi dışında mi'raca ulaştığına işaret eder.<sup>115</sup>

*Mantku't-Tayr* hikâyesinde kuşlara Hüdhüd rehberlik eder, yol gösterir. Hüdhüd başlığında onun makrokozmos alemde meleklerden Cebrâîl'e; mikrokozmos insanda ise ilham, sezgi, keşf, müşahade gibi yetilere işaret ettiği belirtilmişti. Hz. Peygamber'e mi'rac yolculuğunda Sidretü'l-Müntehâ'ya kadar Cebrâîl eşlik etmiştir. Bâyezîd'a ise herhangi bir varlığın rehberlik ettiğine dair bilgiye rastlanmamıştır.

Kuşların yolu kimsenin olmadığı, sessiz sedasız, kalplerine dehşet ve korkunun düştüğü bir vadiye ulaşır.<sup>116</sup> Bâtını yolculuğa çıkan kişi alıştığı, bildiği içsel ortamdan bilmediği, aşına olmadığı ruhsal bir alana geçer. Yol-

---

113 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistamî*, 157. Sehlegî, "Kitâbu Menâkıbı Ebî Yezîd", 1/87, 123, 128.

114 Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, 432. Kuşeyrî, *Kitâbü'l Mirac Hakk'a Yükseliş*, 26, 36, 58, 69, 87, 88.

115 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistamî*, 156-164.

116 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/130-132.

culuğun belirsizliği, alışılanın dışına çıkma kalpte korku ve ürpertiye neden olabilir. Nitekim kuşlar bu vadide yol hakkında akıllarına takılan her şeyi Hüdüh'de sorarak öğrenmeye çalışırlar.<sup>117</sup> Kuşların tümü bir insanı temsil ettiğinden yükseliş yolculuklarında yalnızdırlar. Hz. Muhammed ve Bâyezîd de mi'raca tek başına çıkmıştır.

Eserde kuşlar yol boyunca yedi vadi aşarlar. Vadilerin sayısı kesretten kinaye olabileceği gibi yolculuğun belirli merhalelerine de tekabül edebilir. Yolculuk süresince kuşlar kendileri, alem ve Sîmurg hakkında yeni bilgiler öğrenirler, idrak ve anlayış sahibi olurlar.<sup>118</sup> Hz. Peygamber mi'racında yedi gök katı geçer, her bir katta bir Peygamber ruhu ile karşılaşır selamlaşır.<sup>119</sup> Cehennemi ve cenneti görür, cehennemdeki insanların neden azab çektiğini; cennette bulunanların neden nimet gördüğünü öğrenir.<sup>120</sup> Bâyezîd ise mi'raclarının birinde çölleri, sahraları, melekûtu geçtiği; bir diğerinde ise ceberût, melekût, Lâhût ve Arş'ı aştığını ifade eder.<sup>121</sup>

*Mantıku't-Tayr*'da kuşlar Sîmurg ile özel görüşmelerinde onu sadece müşahade etmişlerdir. Onunla doğrudan bir konuşma veya ondan emir almak gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Hz. Peygamber mi'racında Allah'ı müşahade etmenin yanında O'nunla aracı olmaksızın konuşmuş, O'ndan talepte bulunmuş ve emir almıştır.<sup>122</sup> Bâyezîd de mi'raclarında Allah'a yakîn gözü ile baktığını, O'nunla konuştuğunu ve O'ndan istekte bulunup, emir aldığını ifade etmiştir.<sup>123</sup>

Yol boyunca kuşlara Hüdüh rehberlik etmiştir. Hikâyede en çok onun ismi anılmış, en çok onun konuşmaları aktarılmıştır. Ancak kuşların Sîmurg kapısına varmalarının ve onu görmelerinin anlatıldığı sahnelerde

117 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 1/132-202; 2/3-100.

118 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/100-175.

119 Kuşeyrî, *Kitâbü'l Mirac Hakk'a Yükseliş*, 29-3, 48-53.

120 Kuşeyrî, *Kitâbü'l Mirac Hakk'a Yükseliş*, 40-43.

121 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistami*, 156, 157, 159. Sehlegî, "Kitâbu Menâkıbı Ebi Yezîd", 1/149, 164.

122 Kuşeyrî, *Kitâbü'l Mirac Hakk'a Yükseliş*, 32-33, 57, 63-64.

123 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistami*, 157-158. Sehlegî, "Kitâbu Menâkıbı Ebi Yezîd", 1/128. Attâr, *Evliya Tez-kireleri*, 203-206.

Hüdhüd'ün ismi hiç zikredilmemiş, varlığından bile bahsedilmemiştir.<sup>124</sup> Hz. Muhammed'in mi'racında Cebrâil Sidretü'l-Müntehâ'ya kadar eşlik etmiştir.<sup>125</sup> Allah ile görüşmesinde Cebrâil'in rehberliğinden veya yol arkadaşlığından hiç söz edilmemiştir. Bâyezîd de bir mi'racında Rabbine yakın olduğu ve O'nunla karşılıklı konuştuğu sırada kendini, tüm yaratılmışları ve melekûtu unuttuğunu ifade etmiştir.<sup>126</sup>

Hikâyede kuşlar Sîmurg'u müşahade ederken hayretlere dalmış, mahv ve fenâ hali yaşayarak onda kaybolmuşlardır.<sup>127</sup> Tasavvuf kaynaklarında Hz. Peygamber'in mi'racında Allah'a yakınlaştığı, nefsinden fâni olduğu ve fakd hali yaşadığı aktarılır.<sup>128</sup> Bâyezîd de mi'racını gaybet ve fenâ hali olarak ifade etmiştir.<sup>129</sup>

*Mantku't-Tayr*'da kuşlar vahdeti idrak edip, fenâ hali yaşadıktan sonra bekâ bularak kendilerine gelmelerine izin verilmiştir.<sup>130</sup> Kuşlar artık kendilerini ve Rablerini tanımışlardır. Tasavvuf kaynaklarına göre Hz. Peygamber mi'racında fenâ halinden sonra, Hak ile bâki olarak dünya alemine geri döndürülmüştür.<sup>131</sup> Yüce alemleri, melekûtu gördükten ve Allah ile özel bir görüşmesi olduktan sonra manevi bir genişleme, ferahlama yaşadığı; kafirler ile yaşadığı zorlukların artık onu daraltmadığı söylenebilir. Bâyezîd ise mi'racında kendi sıfatlarından fâni olduktan sonra Hakk'ın sıfatlarıyla vasıflandığını anlatmıştır. Allah'ın ona "Sıfatlarımla halka çık ki, seni gören beni görmüş olsun." dediğini ifade etmiştir. Böylece Hakk'ın sıfatlarıyla maddî aleme geri döndürülmüştür.<sup>132</sup>

---

124 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/174-183.

125 Kuşeyrî, *Kitâbü'l Mirac Hakk'a Yükseliş*, 57, 89, 131.

126 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistamî*, 158. Sehlegî, "Kitâbu Menâkıbı Ebî Yezîd", 1/153.

127 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/183.

128 Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, 346-348. Kuşeyrî, *Kitâbü'l Mirac Hakk'a Yükseliş*, 130.

129 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistamî*, 157. Sehlegî, "Kitâbu Menâkıbı Ebî Yezîd", 1/164

130 Attâr, *Mantık al-Tayr*, 2/185.

131 Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, 346-348.

132 Uludağ, *Bâyezîd-i Bistamî*, 161-164. Sehlegî, "Kitâbu Menâkıbı Ebî Yezîd", 1/175-178.

## Sonuç

Bu makalede *Mantıku't-Tayr* mi'racın sembolik bir hikâyesi olarak değerlendirilmiştir. Eserdeki ana hikâye ile ilk olarak Hz. Muhammed'in mi'racı, ikinci olarak da Attâr'ın ilham kaynağı olan Bâyezîd'in mi'racları arasında benzerlikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Farklılıklar varsa onlara da temas edilmiştir. *Mantıku't-Tayr*'daki temel hikâye bağlamında mi'rac hakkında şu değerlendirmeler yapılabilir:

Mi'rac dikey bir yolculuk olduğu için, onu ifade eden eylemler uçmak ve yükselmektir. Bunu tabiatda doğal olarak en iyi yapabilen canlı kuştur. Bu nedenle kuş, mi'racı anlatmak için uygun bir semboldür. Bunun yanında kuş ve kuş dili tasavvufî sırları dile getirmek için kullanılmıştır. Bu sırların başında mi'racın zirvesini oluşturan vahdet deneyimi ile ilgili olanlar gelir. Bu da kuş ve kuş dilinin mi'racın simgesel anlatımında tercih edilmesinin ikinci nedeni olarak görülebilir.

İnsanın mi'rac yolculuğuna çıkabilmesi, Rabbi ile görüşebilmesinin ön şartı yerküreye ait bağımlılıkları temsil eden bağlardan, zincirlerden kurtulmak ve arzuların ağırlıklarını bırakmaktır. Böylece uçmak, yükselmek için gerekli özgürlüğe ve hafifliğe ulaşmak mümkün olabilir. Mi'rac için arınma ve mâsivayı bırakma gibi ön hazırlıklar yapılmalıdır. Ancak mi'racı yönelme, Rabbi'ni görmeyi isteme kişinin iradesi dahilinde olabileceği gibi, ansızın götürülme şeklinde de olabilir.

İnsanın Rabbi'ne doğru olan yolculuğunda rehberi, O'nunla bağlantı kurabilen yetisidir. Ancak rehberin fonksiyonu, yolculuk süresince, Vuslatta O'ndan başka hiçbir şeye yer yoktur.

Mi'rac yolculuğunda insanın bütün benliğiyle O'na yönelmesi gerekir. Hikâyede Hüdhüd kuşların hepsini yolculuğa ikna eder. Kuşların itirazları, insandaki yetilerin kendi parça varlıklarını koruma çabalarına işaret eder. Çünkü benliğin belirgin vasıfları kimliği ve dolaylı olarak kişinin varlığını ifade eder. İnsan nefsi için çerçevesi belli olan bu varlık algısını sür-

dürmek; yok olmak suretiyle vahdete ererek kâmil olmaktan daha alışıldık ve güvenlidir. Bu nedenle nefis için manevi sefer, konfor alanından çıkmak ve bilinmezliğe doğru ilerlemek anlamına gelir. Kuşlar yollarında ıssız, artmaz ve eksilmez bir vadiye denk geldiklerinde bu bilinmezliği kalplerinde korku ile hissederler.

Yolculuk süresince insan bazı manevi değişimler yaşar. *Mantıku't-Tayr*'da kuşların belirli merhaleleri aşması, bazısının yolda kalması veya helak olması bu içsel değişimleri ifade edebilir. Nitekim vahdeti deneyimlemeye mâni olan bazı sıfatlar fenâ bulur. Böylece kişinin bâtınında Allah dışında arzu kalmaz, tevhide ulaşmanın yolu açılır.

Mi'rac yükselişinin sonunda Rab ile buluşma kişiye özeldir. Bu tecrübe birey olarak yaşanabilir. Müşahede ve hitap durumu kişiye göre değişebilir. Ancak nefsin ölmesi akabinde, Allah ile bekâ bularak kişinin dünya bilincine geri döndürülmesi ile mi'rac döngüsünün tamamlandığı söylenebilir.



## Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l Alâ. *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Arpaguş, Sâfi. "Tasavvufta "Mantıku't-tayr", Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve Kuş dili Tasavvuru". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (2005), 121-135.
- Attâr, Ferîdüddin. *Mantık al-Tayr*. çev. Abdülbâki Gölpinarlı. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990-1991.
- Attâr, Ferîdüddin. *Mantıku't-Tayr*. çev. Mustafa Çiçekler. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Attâr, Ferîdüddin. *Evliya Tezkireleri*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007.
- Attâr, Ferîdüddin. *Mantıku't-Tayr (Mantıku'l-Esrâr)*. çev. Fedâî Dede. haz. Muhammed Ali el-Vasfî. İstanbul: Necib Efendi Matbaası (Taş baskı), 1274/1857.
- Attâr, Ferîdüddin. *Mantıku't-Tayr*. çev. Yaşar Keçeci. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Attâr, Ferîdüddin. *Mantıku't-Tayr*. haz. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: İntişârât-ı Kitâb-fürûşî-yi Tehrân, 1353.
- Batuk, Cengiz. "Nemrud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/554-555. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Böwering, Gerhard. "Mi'râj". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. 9/552-556. New York: Macmillan Publishing, 1986.
- Burckhardt, Titus. *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş*. çev. Fahreddin Arslan. İstanbul: Ribat Yayınları, 1982.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Basın Yayın, 1997.
- Çoruhlu, Yaşar. *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi (Proto-Türk Devrinden, M.S. 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme)*. Konya: Kömen Yayınları, 2014.
- Darıcı, Zeynep. *Ferîdüddin-i Attâr'ın Mantıku't-Tayr İsimli Eserinde Metaforik Üslub*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Dehhodâ, Ali Ekber. *Lugatnâme-i Dehhodâ*. nşr. Muhammed Mu'in - Cafer Şehîdî. 16. Cilt. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Demiri, Kemâleddin. *Hayat'ül-Hayvan (Tercümesi)* 1-2. çev. Sabri Çağlayan. İstanbul: Meral Yayınları, 1973.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 13. Basım, 1996.
- Diñçer, Merve. *İbnü'l-Arabî'de İllâh-ı Mu'tekad Kavramı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Doğan Averbek, G. “Fedayî Mehmed Dede, Mantık-ı Esrâr Adlı Manzum Mantıku’t-Tayr Tercümesi ve Otopraf Nüshası”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 6/3 (2017), 1490-1506.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Ersoy, Necmettin. *Semboller ve Yorumları*. İstanbul: Dönence Yayınları, 2000.
- Gökbulut, Süleyman. “Sufilerin Gözünde Hz. Süleyman”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/35 (2012), 105-131.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. “Önsöz”. *Mantık al-Tayr*. mlf. Ferîdüddin Attâr. 1/I-XVI. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Guénon, René. “Kuş Dili”, çev. Mustafa Tahralı. *Çağ ve Hakikat René Guénon’dan Seçme Makaleler ve Yorumlar*. 250-255. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2019.
- Guénon, René. “Zülkarneyn ve Dinlerde Çift Boynuz Sembolizmi”. çev. Atilla Ataman vd. *Savaş Metafiziği ve Sembolik Silahlar*. 69-75. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Hakim, Suad. “Mukaddimetü’l-Muhakkik”. *el-İsrâ ile’l-Makami’l-Esrâr ev Kitâbü’l-Mi’rac*. mlf. İbn Arabî. 7-45. Beyrut: Dandara li’t-Tibâati ve’n-Neşr, 1988/1408.
- Hamidullah, Muhammad. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak, 2003.
- Harman, Ömer Faruk – Kurnaz, Cemal. “Hüdhüd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 2014.
- İbn Arabî. *Nurlar Risâlesi [İttihâdü’l-Kevnî]*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 6. Basım, 2011.
- İbn Sina vd. *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*. çev. Derya Örs vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Jung, Carl Gustav. *İnsan ve Semboller*. çev. Ali Nahit Babaoğlu. İstanbul: Okuyan, 4. Basım, 2009.
- Kanar, Mehmet. “Mantıku’t-Tayr’ın Manzum Çevirisi Üzerine”. *Doğu Esintileri* 11 (2019), 165-198.
- Konuk, Ahmed Avni. *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın. 4 Cilt. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014-2017.
- Kuşeyrî, Ebû’l-Kasım Abdülkerim İbn Hevazîn. *Kitâbü’l-Mirac Hakk’a Yükseliş*. thk. Ali Hasan Abdülkadir. çev. Cevher Caduk. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2011.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. “Ek I: Kuşların Vahdete Uçuşu: Attar’ın Mantıku’t-Tayr’ı Üzerine Düşünceler”. çev. İbrahim Kalın. *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*. 229-242. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.

- Reyhan, Meltem. *Sırlar Bohçası*. İstanbul: Destek Yayınları, 29. Basım, 2021.
- Schimmel, Annemarie. *İslamın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Schimmel, Annemarie. *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri İslama Görüngübilimsel Yaklaşım*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Sehlegî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ali. "en-Nûr min Kelimâti Ebî Tayfûr (Kitâbu Menâkıbı Ebî Yezîd)". *Şatahâtü's-Sûfiyye*. thk. Abdurrahman Bedevî. 1/49-187. Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1978.
- Serrâc, Ebû Nasr Tûsî. *el-Lüma' İslam Tasavvufu*. çev. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Sertuç, Elif. *Gelenekten Geleceğe Mantıku't-Tayr*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sevgi, H. Ahmet. "Mantıku't-Tayr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/29-30. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Smith, Margaret. *The Persian Mystics 'Aṭṭār*. New York: E. P. Dutton, 1932.
- Sühreverdi, Şehabeddin. *Cebrâil'in Kanat Sesi*. çev. Sedat Baran. İstanbul: Sûfi Kitap, 5. Basım, 2020.
- Tahralı, Mustafa. "Fusûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd". *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. mlf. Ahmed Avni Konuk. 2/9-36. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Turan, Muhittin. *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Uludağ, Süleyman. "Bâyezîd-i Bistâmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/238-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman. *Bâyezîd-i Bistâmî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Waida, Manabu. "Birds". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. 2/224-227. New York: Macmillan Publishing, 1987.
- Yavuz, Salih Sabri. "Mi'rac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zerrinkub, Abdülhüseyn. *Simurg'un Kanat Sesi-Attâr'ın Hayatı, Düşünceleri ve Eserleri*. çev. Alptekin Dursunoğlu. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.

